

Rutkowski, Jan

Studia nad organizacją własności ziemskiej w Bretanii w XVII w.

Przegląd Historyczny 16/1, 67-101

1913

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

STUDYA NAD ORGANIZACYĄ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ W BRETRANII W XVII W.

I,

Dotychczasowe badania nad rozkładem własności ziemskiej we Francji. Aveu i terrier. „Etat des domaines et droits domaniaux du Roi”. Dokumenty z archiwów departamentalnych. Miary powierzchni w Bretanii.

Dla historii agrarnej każdego narodu w jakimkolwiek bądź czasie najbardziej podstawową i najważniejszą jest kwestya rozkładu i organizacyi własności ziemskiej. Badania z tego zakresu nie mogą być nigdy wyczerpującymi, jeżeli ograniczają się do samego konstatowania istnienia pewnych form własności ziemskiej, a nie starają się wyjaśnić ilościowego stosunku tych różnych form w poszczególnych częściach badanego terytoryum. Dość często brak odpowiednich źródeł zmusza do poprzestania na ogólnej charakterystyce panujących stosunków; mówi się wtedy, iż jedne formy są niemal powszechne, inne rzadsze, inne wreszcie zgoła wyjątkowe. W innych znowu wypadkach, niekiedy nawet w zakresie epok dość odległych, doszły do nas źródła pozwalają na mniej lub więcej dokładne odpowiedzi cyfrowe. W takich wypadkach zastosowanie metody statystycznej jest rzeczą nieodzowną; jedynie bowiem na tej drodze dojść możemy do możliwie wyczerpującego zbadania dziejów rozkładu i organizacyi własności ziemskiej.

Statystyczne badania nad rozkładem własności ziemskiej w przeszłości są być może we Francji bardziej posunięte aniżeli

W pracy niniejszej używane będą następujące skrótowca: A. N. P. = Archiwum Narodowe w Paryżu, serya P.; B. N. f. fr. = Biblioteka Narodowa w Paryżu, fond français.

w innych krajach. Pracują nad tym przedmiotem zarówno uczeni francuscy jak i obcy. Największe zasługi na tem polu położył niewątpliwie rosyjski uczyony Łuczycki, który już od lat kilkunastu prowadzi swoje badania nad własnością ziemską w przededniu Wielkiej Rewolucyi. Badania te oparte są przedewszystkiem na tak zwanych rôles de vingtièmes, czyli spisach osób, zobowiązanych do płacenia ustanowionego w 1749 r. 5% podatku dochodowego. Łuczycki opublikował szereg mniejszych i większych prac rosyjskich i francuskich z tego zakresu¹⁾; największa z nich zawiera dane, odnoszące się głównie do prowincyi Limousin, choć co do niektórych kwestyi znajdujemy tam dane, odnoszące się i do innych prowincyi Francyi. Główną zasługą badań Łuczyckiego jest wyjaśnienie udziału włościan we własności ziemskiej; podana przez niego statystyka udowodniła całą fantastyczność dawniejszych obliczeń Boiteau, Taine'a, Karejewa, Sybla i Championa²⁾. Daleko skromniejsze co do swych rozmiarów są analogiczne poszukiwania uczonych francuskich; niektóre z nich wyprzedzają chronologicznie poszukiwania Łuczyckiego. Najbardziej zasłużyli się tu Bloch, Gimel, Marion, Patoz i Sée. Wszystkie te prace, opierając się przedewszystkiem na rôles de vingtièmes, odnoszą się do drugiej połowy XVIII w.³⁾.

Zupełnie inny charakter posiadają prace, poświęcone czasom wcześniejszym. Prawie w każdym ogólniejszym dziele, poświęconem historii klas rolniczych, jak również i w rozprawach, poświęconych specjalnie historii własności, (wymienić tu należy prace Charlemagne'a, Flour de Saint-Genis, Guyot'a, Rameau) można znaleźć ustępy, odnoszące się do kwestyi rozkładu własności. Zawierają one jednak tylko mniej lub więcej powierzchowne, ogólne charakterystyki, natomiast zupełny brak badań statystycznych, wyjaśniających rozwój rozkładu własności ziemskiej przed połową XVIII w.; wymienieni wyżej badacze conajwyżej podawali luźne cyfry, mające charakter przykładów, których za dane statystyczne w gruncie rzeczy uważać nie można. Przed połową XVIII w. nie posiadamy wprawdzie tak cennego źródła jak wymienione rôles

¹⁾ Nie będziemy powtarzali przytoczonej na innem miejscu, odnoszącej się tu bibliografii; patrz „*Ekonomista*“ r. 1911 zesz. IV, str. 43 i 49—51.

²⁾ Darmstädter Paul: „Über die Verteilung des Grundeigentums in Frankreich vor 1789“ (Sonderabdruck aus der Festgabe C. Th. von Heigel München 1903) str. 480.

³⁾ Odnosi się tu również wspomniana wyżej praca Darmstädtera; nie przynosi ona jednak nowych danych.

de vingtièmes; posiadamy jednakże inne rodzaje źródeł, umożliwiające dość rozległe badania statystyczne. Mamy tu na myśli przede wszystkim t. zw. *aveux* i *terriers*, które są jednym z najważniejszych źródeł dla poznania dziejów ludności wiejskiej w ostatnich wiekach *ancien regime'u*. Musimy im więc na tem miejscu choć kilka słów poświęcić.

Zarówno *aveux* jak i *terriers* są jaknajściślej związane z ustrojem feudalnym i odnoszą się jedynie do ziemi, ujętej w ramy tej organizacji; o posiadłościach allodialnych znajdujemy w nich jedynie fragmentaryczne wiadomości. Zasadniczym i powszechnym obowiązkiem *wassali* zarówno szlacheckich jak i nieszlacheckich było składanie *aveu*, czyli opisu posiadłości i ciążących na niej obowiązków i powinności feudalnych. Zbiory praw prowincjonalnych (t. zw. *Coutumes*) podają przepisy, normujące składanie tych *aveux*; w szczególności istnieją tu między pojedynczemi prowincjami Francji większe lub mniejsze różnice; w ogólnych jednak zarysach sprawa przedstawia się w sposób mniej więcej jednakowy. Ograniczymy się tu do podania paru przepisów, odnoszących się do Bretanii¹⁾, ponieważ tą właśnie prowincją mamy zamiar bliżej się zająć.

Podług praw, obowiązujących w tej prowincyi, każdy *wassal* zobowiązany był złożyć swojemu *seigneurowi* *aveu* w ciągu roku, licząc od dnia objęcia w posiadanie danego *fief'u*, jeżeli chodziło o posiadłość, do której było przywiązane prawo jurysdykcji,—względnie w przeciągu sześciu miesięcy, jeżeli chodziło o posiadłość bez prawa jurysdykcji; powinno ono być składane przed notaryuszem, koszta ponosił zeznający. *Aveu* miało zawierać opis posiadłości i przywiązanych do niej praw; należało nadto podać, w jaki sposób dana posiadłość, względnie poszczególne jej części, zostały nabyte; a wreszcie wyliczyć obowiązki i powinności, do których z racyi tej posiadłości zeznający był obowiązany. *Seigneur* w przeciągu lat trzydziestu miał prawo ganienia („*blamer ou reprocher par impunissement*“) złożonych mu *aveux*; gdy *wassal* spr-

¹⁾ Bretania posiada trzy zbiory praw; najstarszy z XIV w., („*La très ancienne coutume de Bretagne*“) drugi z 1539 r. („*Coutumes générales des pays et duché de Bretagne*“), trzeci z 1580 („*Coutumes générales etc. nouvellement reformées*“); opublikowane są one w wydawnictwie: „*Charles A. Bourdot de Richebourg,—Nouveau coutumier général etc.*“ Tom IV, str. 199—464, w skróceniu cytować będziemy: „*Coutumier Général*“; patrz nadto: *Viollet*, „*Histoire du droit civil français*“. (Paris 1905) p. 142 i nast. oraz 189; nas, rzecz prosta, obchodzić tu może jedynie ostatni z tych zbiorów, na który niejednokrotnie powoływać się nam przyjdzie.

wę przegrał, musiał nie tylko składać nowe aveu, lecz płacił nadto karę na rzecz seigneur¹⁾.

Co pewien przeciąg czasu wszyscy wassale poszczególnych seigneuries obowiązani byli do składania aveu ze swoich posiadłości. Zwano to reformacją (reformation lub aveu général) danej posiadłości. W Bretanii taka reformacja powinna była się odbywać w każdej seigneurie co dziesięć lat, w rzeczywistości odbywała się znacznie rzadziej²⁾. Wszystkie aveux, odnoszące się do takiej reformacji, oprawiano, względnie przepisywano do ksiąg, które zwano terriers fonciers, papiers terriers lub wprost terriers.

Terriers są to więc księgi, zawierające w jednym mniej więcej czasie dokonane zeznania z opisem posiadłości, należących do jednej seigneurie; odpowiadają one do pewnego stopnia inwentarzom dóbr ziemskich w Polsce, różnią się jednak od ostatnich głównie w tym, iż zawsze spisywane bywały przez władzę publiczną; pozatym opis każdej posiadłości w terrier stanowi osobny akt, wobec czego strona formalna jest tam o wiele bogatszą niż w polskich inwentarzach, które w konsekwencji zawierają w stosunku do swych rozmiarów o wiele więcej faktycznych wiadomości.

Przytoczone tu przepisy prawne są zbyt ogólnikowe, aby mogły dać pojęcie dokładne o wartości terriers dla badań historycznych; ażeby je ocenić, trzeba przyjrzeć się im samym. Zeznania wassali spisywane były z bardzo różną dokładnością, nic więc dziwnego, iż nie wszystkie terriers posiadają jednakową wartość przy statystycznych badaniach nad historią rozkładu własności. Prototyp terriers można widzieć w średniowiecznych „*recognitiones feodorum*“, w których w kilkunastu słowach zawarte było zeznanie bardzo nieraz znacznych posiadłości; tymczasem w terriers XVII-go a zwłaszcza XVIII w. zeznanie bardzo drobnej nieraz posiadłości mogło zajmować kilka wielkich kart dość ścisłego pisma. Na ogół można powiedzieć, iż terriers późniejsze są dokładniejsze aniżeli

¹⁾ Coutumier Général t. IV, p. 382—384 (art. 346, 360, 361, 664). Poulain-du-Parc, „Coutume et Jurisprudence coutumière de Bretagne“. (Rennes 1789) p. 196 i nast. Séé Henri: „Les classes rurales en Bretagne de XVI siècle à la Revolution“ (Paris 1906) p. 77 i nast.

²⁾ Coutumier Général t. IV, p. 365 (art. LXXIV) Séé op. cit. p. 91. W innych prowincjach reformacje takie odbywały się co 20 lub 30 lat, (Sée: „La portée du régime seigneurial au XVIII s.“ Revue d'histoire moderne et contemporaine vol. XII, p. 177) potrzebne tam zaś było zwykle specjalne pozwolenie królewskie (Giffard: „Les justices seigneuriales en Bretagne aux XVII et XVIII siècle“, Paris 1903, p. 148.

wcześniejsze. Rozmiar terrier zależał zresztą nietylko od dokładności opisu, ale też i od bogactwa części formalnej. Nas na tym miejscu mogą interesować jedynie terriers, spisane w czasach nowożytnych. Jakież tedy w nich znajdujemy wiadomości?

Mamy tam najpierw szereg osobistych wiadomości o wassalu; przede wszystkim jego imię i nazwisko; jeżeli to była kobieta niezamężna, wymienione jest nadto imię jej ojca, jeśli zamężna lub wdowa, to imię żyjącego lub zmarłego męża; imię ojca spotykamy czasem i wtedy gdy zeznającym był mężczyzna. Stanowisko społeczne podawane jest dość rzadko, choć bywają terriers, zawierające pod tym względem bardzo dokładne wiadomości¹⁾; miejsce zamieszkania również niezawsze bywa podawane. W opisie posiadłości najważniejszym dla nas jest opis ziemi; w XVI w. dość rzadko podawano jej rozmiary, dość często natomiast w XVII, a prawie zawsze w XVIII w. Niekiedy bywa podany rozmiar całej posiadłości, najczęściej jednak przy opisie każdego kawałka podawano jego rozmiar; ogólną sumę w takim razie tylko wyjątkowo można znaleźć. Dość często przy opisie poszczególnych kawałków podawany jest rodzaj ziemi; rzadko jednak znajdujemy te wiadomości przy wszystkich kawałkach, wchodzących w skład jednej własności. Budynki, znajdujące się na opisywanej ziemi, niekiedy bywają tylko wzmiankowane, dość często jednak można spotkać dokładne opisy z wyliczeniem, a nawet opisem poszczególnych ubikacji. Powinności były wyliczane bardzo dokładnie i starannie, niekiedy z każdego kawałka osobno, częściej jednak sumarycznie z całej posiadłości.

Nie mniej dokładne są wiadomości, odnoszące się do sposobu nabycia danej posiadłości przez ostatniego, czasem nawet przez poprzednich właścicieli.

Tak tedy, w ogólnych przynajmniej zarysach, przedstawiały się *aveux* i terriers,—główne źródło do poznania dziejów własności ziemskiej. Jak to już z samej ich genezy wynika, są one odbiciem ustroju feudalnego, nadają się więc przede wszystkim do badań nad feudalną organizacją ziemi. Zawierają one jednak nadto bardzo cenne wiadomości o organizacji gospodarczej; są zaś wprost

¹⁾ B. N. f. fr. 8591 i 8592 „Terrier de la seigneurie Pantin“ (dep. Sekwany; dziś Pantin jest przedmieściem Paryża) z lat 1743—56; wśród ludności wiejskiej wymienieni są: *laboueurs*, *jardiniers*, *vignerons*, a niezależnie od nich miejscowi rzemieślnicy i kupcy; wielu rzemieślników, kupców i urzędników z Paryża posiadało tam ziemię; przy każdym podano dokładnie rodzaj zajęcia lub urząd.

nieocenionym źródłem, jeżeli chodzi o zbadanie stosunku, jaki istniał między organizacją feudalną a gospodarczą. Kwestya ta stała się też przewodnią nicią przy pisaniu niniejszego studyum.

Badania nasze, jak to już sam tytuł na to wskazuje, ograniczają się do samej Bretanii. O wyborze tej właśnie prowincyi zdecydował szereg względów: ustrój feudalny był tam silniej ukonstytuowany, aniżeli w innych częściach Francyi, Bretania bowiem jest jedną z bardzo nielicznych prowincyi francuskich, nie uznających własności allodialnej¹⁾, cały zaś régime seigneurial, wyrosły na tle feudalizmu, mniej został tam nadwerżony w czasach nowożytnych niż w innych prowincyach²⁾. Historia ludności wiejskiej w Bretanii w czasach nowożytnych jest niewątpliwie lepiej opracowana niż w innych prowincyach Francyi, a to dzięki dawniejszym poszukiwaniom Duchatellier'a, oraz nowszym badaniom Dupuy, Calan, Sée, Giffard, Letaconnoux, Dupon'ta, oraz innych. Okoliczność ta ułatwia ogromnie poszukiwania w kwestyach specjalnych, jak wyżej wymienione. Nie bez znaczenia była i okoliczność, że w Archiwum Narodowym znajduje się wielki terrier królewsczyzn Bretanii, który swoimi rozmiarami i ścisłością zawartych wiadomości przewyższa inne analogiczne, odnoszące się do innych prowincyi źródła, znajdujące się w tymże archiwum.

Powstanie tego źródła zawdzięczamy przede wszystkim rozpacziwemu stanowi, w jakim znajdowała się w drugiej połowie XVII w. administracya dochodów z królewsczyzn⁴⁾. Sprawa dokładnego opisu królewsczyzn znajdowała się zresztą w bardzo blizkim związku z centralistyczną polityką Ludwika XIV, specjalnie w za-

¹⁾ Chenier Emile: „Étude sur l'histoire des alleux en France“ (Paris 1888) p. 113 i nast.

²⁾ Henri Sée: „La portée du régime seigneurial au XVIII siècle“ (Revue d'histoire moderne et contemporaine tom X, str. 174).

³⁾ Patrz „Economista“ r. 1911 zesz. IV str. 41, 46, 52 i 53; dodamy tu, iż Giffard napisał monografię o sądownictwie feudalnem (Les justices seigneuriales en Bretagne au XVII et XVIII siècles) oprócz tych ważniejszych istnieje bardzo duża ilość prac drobnych, nie pozbawionych jednak wartości; drukowane są one zazwyczaj w miejscowych czasopismach naukowych; ważniejsze z nich są następujące: „Annales de Bretagne“; „Revue de Bretagne, de Vendée et d'Anjou“; „Memoires de la société d'Emulation des Côtes du Nord“; „Bulletin de la société archéologique des Finistère“; tytuły innych peryodycznych wydawnictw miejscowych podaje René Kerviller: „Essai d'une bibliographie des publications periodiques de la Bretagne“ (Rennes 1884—98).

⁴⁾ Ernest Lavisse: „Histoire de France“. Tom VII cz. 1, str. 186.

kresie sądownictwa¹⁾. W otoczeniu króla noszono się z projektem zupełnego zniesienia sądownictwa seigneurialnego, w każdym razie dążono do jego ograniczenia. Opis wszystkich fiefów i przywiązanych do nich jurysdykcyi zaopatrzony miał być w rewizyę praw sądowniczych seigneurów; przypuszczano, iż niektórzy z nich nie będą tu mogli wykazać się dobrem prawem i że w konsekwencyi dotychczasowe ich prawa przejdą do korony.

O takim opisie generalnym i rewizyi myślano już od roku 1655, do zrealizowania tych projektów doszło jednak znacznie później, gdyż ostatecznie rzecz postanowiona była dopiero w 1673 r. Pierwsze zeznania w Bretanii złożone zostały w 1676 r., większą część pracy przeprowadzono dopiero w 1685 r., składanie zeznań przeciągnęło się jednak aż po rok 1696, inne zaś prace trwały jeszcze dłużej, tak, iż dopiero około 1705 r. źródło nasze zostało wykończyc.

Różne akta, odnoszące się do tego generalnego opisu Bretanii, znajdują się w archiwach departamentalnych, sam zaś opis w swej stosunkowo najkompletniejszej formie przechowywany jest w paryskich archiwach narodowych²⁾. Jest to ogromny zbiór, składający się z 242 tomów in folio, po kilkaset kart każdy. Niektóre tomy zawierają zeznania oryginalne z podpisami zeznających, inne są kopiami, sporządzonymi w XVIII w. Nie można niestety powiedzieć, aby te kopie były starannie sporządzone; niektórych zeznań brak, inne przepisane zostały dwukrotnie³⁾.

Charakterystyką treści tego terrier bliżej zajmować się tu nie będziemy, ponieważ musielibyśmy powtarzać to, co już wyżej powiedzieliśmy przy ogólnej charakterystyce tego rodzaju źródeł. Ograniczymy się tu tylko do zaznaczenia, iż posiadłości wassali królewskich były, z nielicznymi wyjątkami, bardzo dokładnie opisywane; nie można tego niestety powiedzieć o wszystkich posiadłościach wassali drugiego stopnia; o posiadłościach wassali trzeciego stopnia nie posiadamy zaś zgoła żadnych wiadomości; ta ostatnia luka nie jest jednak zbyt dotkliwą, ponieważ rozchodzi się tu o stosunkowo nieliczne i drobne posiadłości. Stanowisko społeczne zeznającego w znacznej większości wypadków nie jest zaznaczone, co uniemożliwia zbadanie udziału poszczególnych warstw

¹⁾ Giffard—Op. cit. p. 162—191.

²⁾ A. N. P. 1511 — 1753.

³⁾ A. N. P. 1627 (Jugon) fol. 447 jest duplikatem fol. 448. P. 1632 (Lanion) fol. 81 i nast. jest duplikatem fol. 186 i nast., i t. d.; o zeznaniach opuszczonych mowa będzie niżej.

we własności ziemskiej. Przy opisie dość często wprawdzie zaznaczano, jaki był jej rodzaj, jednak dość rzadko można było spotkać zeznanie, w którym byłoby to zaznaczone odnośnie do wszystkich opisywanych parcel. Jeden kawałek ziemi mógł obejmować różne rodzaje gruntu; w źródle naszym znajdujemy w takich wypadkach ich wymienienie, zazwyczaj bez podania, jaką część opisywanego kawałka zajmował jeden rodzaj a jaką drugi¹⁾. Okoliczność ta uniemożliwia nam uwzględnianie rodzaju kultury przy układaniu tablic statystycznych.

A teraz słów kilka o wartości tego terrier, jako źródła historycznego; chodzi tu o dwie kwestye: po pierwsze, o ile dane cyfrowe, zawarte w tem źródle, są kompletne; powtóre, o ile odpowiadają one rzeczywistości. Na pierwsze pytanie musimy odpowiedzieć przecząco. Źródło nasze nie zawiera opisu całego terytorium Bretanii. Przedewszystkiem nie znajdujemy w nim prawie żadnych wiadomości o ziemi, będącej własnością króla. *Domaine du roi* składała się bowiem z dwu zasadniczo odmiennych części: *domaine*, w ścisłym tego słowa znaczeniu, czyli *domaine corporel*, która obejmowała ziemię, będącą własnością króla, jego pałace, zamki, parki, lasy i t. d., oraz t. zw. *domaine incorporel*, składająca się z różnych dochodów, przedewszystkiem zaś z dochodów feodalnych, płaconych królowi przez jego wassali, z racyi posiadanych przez nich gruntów²⁾.

Otóż o t. zw. *domaine corporel* znajdujemy w naszym źródle bardzo nieliczne i fragmentaryczne wiadomości; brak ten jest jednak niezbyt dotkliwy, ponieważ w Bretanii król większych obszarów na własność nie posiadał. Natomiast zeznania, składające się na nasze źródło, zawierają drobiazgowy opis ziemi, będącej własnością różnych klas społecznych. Jak to już wspomnieliśmy, w Bretanii własność allodialna nie istniała; każda własność ziemska, leżąca w tej prowincyi, ujęta była w ramy ustroju feodalnego, była bezpośrednio lub pośrednio zależną od króla, a tem samem wchodziła w skład jego *domaine*. Terrier, o który nam chodzi, powinienby zawierać opis całego terytorium Bretanii, znajdującego się w rękach społeczeństwa; gdyby tak było w rzeczywistości, moglibyśmy ułożyć wyczerpującą statystykę rozkładu tej własności w drugiej połowie XVII w. W rzeczywistości jednakże tak nie jest. Bliższe rozejrze-

¹⁾ A. N. P. 1626 (Jugon) f. 320, 605, P. 1627 fol. 31, 31° P. 1628 fol. 184, 227° 417 P. 1733 (St. Brieuc) fol. 11° etc.

²⁾ Dareste de la Chavanne — Histoire de l'administration en France et de progrès du pouvoir royal (Paris 1841) tom II p. 1 i nast.

nie się w tem źródle każe przypuszczać, iż nie jest ono kompletne. Zeznania poszczególnych wassali królewskich prawie zawsze były pisane na osobnych (jednym lub kilku) arkuszach, które dopiero później zostały oprawione. Wskazuje na to istniejące w niektórych tomach zamieszanie w numeracji kart, oraz zeznań¹⁾. Zanim te luźne arkusze zostały oprawione, niektóre z nich mogły zaginać; w niektórych tomach braki te dadzą się dość łatwo skonstatować²⁾.

Ponadto cały szereg braków wychodzi na jaw, gdy zaczniemy z mapą w rękę zakreślać granice terytoriów, opisanych w naszych terriers; okaże się wtedy, iż brak jest danych, odnoszących się do dość znacznych niekiedy przestrzeni. Tak z czterech części, na jakie rozpadało się rozległe księstwo Penthièvre, znajdujemy zeznania tylko jednej części, brak zaś zeznań trzech pozostałych³⁾. Posiadłości wassali królewskich prawie we wszystkich zeznaniach zostały bardzo dokładnie opisane, chociaż i wśród nich znajdują się zeznania, nie wymieniające rozmiarów opisywanej ziemi⁴⁾. Natomiast posiadłości wassali drugiego stopnia bardzo często zupełnie nie są opisywane. Dość często w naszym źródle znajdujemy tylko ich nazwiska bez najmniejszych wiadomości o posiadanej przez nich własności⁵⁾; niekiedy nawet i nazwiska nie są podawane⁶⁾. W pe-

¹⁾ A. N. P. 1631 (Lannion) po kartce 230-tej następuje: 270—280; 271—274; 267—270; 263—266; 255—262; 251—254; 247—250; 237—246; 233—236 i t. d. P. 1614 (Hédé) str. 288 następuje po 289; P. 1627 (Jugon) str. 44 przed 43 i t. d. i t. d.

²⁾ A. N. P. 1627 (Jugon) między kartą 702 a 703 znajdujemy karty 717 i 718; cały zaś tom kończy się na karcie 712; brak więc kart 713—716.

³⁾ A. N. P. 1734 (St. Brieuc) fol. 1 i nast. deklaracji Seigneurie de la Roche-Suhart wraz z Comté de Plourhan, brak zaś Seigneurie de Lamballe, Moncontour i Guingamp. (Por. drukowany inwentarz serji E arch. dep. Côtes du Nord wydany przez J. Lamar (St. Brieuc, 1866 i 1896).

⁴⁾ A. N. P. 1630 (Lannion) fol. 1 i 11; nawiasowo tu dodamy, iż zdarza się również, choć przyznać należy, iż dość rzadko, że zamiast cyfry, któraby informowała nas o wielkości opisywanego kawałka ziemi, znajdujemy puste miejsce, lub, co na jedno wychodzi, kilka kropek. A. N. P. 1627 fol. 370; niekiedy cyfra jest podana, natomiast opuszczona jest nazwa miary ziemi A. N. P. 1627 (Jugon) fol. 329.

⁵⁾ A. N. P. 1613 (Hédé) fol. 291, 295, 549, etc. P. 1577 (Dinan) fol. 97, 139, i t. d. P. 1626 (Jugon) fol. 308, 322, i t. d. P. 1739 (St. Brieuc) fol. 46, 82, 406, i t. d. P. 1632 (Lannion) fol. 33 etc. Na zbadanem przez nas terytorium stosunkowo najwięcej takich opuszczeń spotykamy w domaine Jugon i St. Brieuc.

⁶⁾ Z całego opisu posiadłości wassalów pozostaje w takich wypadkach nazwa posiadłości, oraz wyliczenie powinności, do których byli zobowiązani posiadający ją wassale.

wnych wypadkach do takich niekompletnych zeznań własności dodane są specjalne uzupełnienia (additions), zawierające szczegółowe opisy posiadłości wassali drugiego stopnia, niezawsze jednak ma to miejsce. Jednym słowem terrier, który był podstawą naszych badań, nie zawiera wyczerpującego opisu całego terytorium Bretanii; podana więc przez nas, a oparta na tem źródle statystyka, nie może być kompletną; przytoczone przez nas cyfry nie posiadają przeto absolutnego znaczenia; wartość ich polega na tem, że podają one wzajemny stosunek ilościowy poszczególnych elementów organizacji feudalnej i gospodarczej. Przypuszczać należy, iż oparte na nich obliczenia procentowe mniej więcej odpowiadają rzeczywistości; przez cały czas naszych badań nie natrafiiliśmy bowiem na nic takiego, coby upoważniało do przypuszczenia, iż stosunek ten w naszym źródle przedstawia się inaczej, niż to miało miejsce w rzeczywistości.

Z kolei musimy się zająć drugą z postawionych wyżej kwestyi: o ile zawarte w danem źródle cyfry odpowiadały rzeczywistości. Najważniejszą rzeczą byłoby tu może zbadanie, o ile cyfry te są oparte na świeżych pomiarach i w jakiej mierze w nowych zeznaniach powtarzano stereotypowo cyfry, zawarte w dawniejszych. Kwestya ta jest z tego względu ważną, iż przy nowych pomiarach dość często można było się przekonać, że cyfry, zawarte w dawnych dokumentach, nie zawsze odpowiadały stanowi rzeczywistości¹⁾. Niestety o kwestyi tej w odniesieniu do naszego źródła niewiele możemy powiedzieć. W pewnych wypadkach w deklaracyi zupełnie wyraźnie jest mowa o nowym pomiarze gruntów, z powodu tej deklaracyi²⁾, w ogromnej jednak większości wypadków nie wiemy na jakiej podstawie wstawiane były do deklaracyi znajdujące się w nim cyfry, wyrażające rozmiary opisywanych parcel.

Jest rzeczą zrozumiałą, iż pomiary, czy to przeprowadzone bez-

¹⁾ Arch. dep. Côtes-du-Nord E. 509 Seigneurie Lamballe, paroisse d'Andel; spis posiadłości z 1789 r. w zastosowaniu do planu, sporządzonego w latach 1785—1789; w spisie tym podane są między innymi rozmiary, zapisane do aktów z 1690 r. z rezultatami pomiarów, które były przeprowadzone przy sporządzaniu wspomnianego planu; przytoczymy tu parę cyfr, podanych na str. 34 i 35: podług zeznania z 1690 r.: 7 journal i 1 corde, podług nowych pomiarów 8 j. 11 c.; 38 c.—32 c.; 26 c.—32 c.; 2 j. 18 c.—2 j. 68 c.; 3 j. 44 c.—4 j. 53 c.; 5 j. 25 c.—4 j. 38 c.; 1 j. 55 c.—2 j. 76 c.; 6 j. 18 c.—6 j.; 4 j.—4 j. 27 c. etc.

²⁾ A. N. P. 1656 (Morlaix) fol. 568 „ecuyer Etienne de la Boriessiere Sieur de Kerouchant priseur et arpenteur noble et Maistre Jean Lorens et autres arpenteurs“, pierwszy z nich wymieniony jest nadto na karcie 563; *ibid.* 615° „Guy Raoul arpenteur royal“ etc.

pośrednio przed spisaniem zeznania, czy też dawniejsze, były przeprowadzane z różną dokładnością. W niektórych wypadkach rozmiary podawane są z drobnymi nieraz ułamkami cord'ów¹⁾, w innych wypadkach podawane są okrągłe liczby z dodatkiem „environ“²⁾ albo też zamiast jednej dwie liczby: maksymalna i minimalna, pomiędzy którymi niewiadomo, rzecz prosta, gdzie mieściła się rzeczywistość³⁾. Przy zamianie cord'ów na ułamki journali odrzucano nietylko ułamki cord'ów, ale i po kilka cord'ów⁴⁾; zdarzają się również proste pomyłki przy obliczeniach, względnie przy przepisywaniu cyfr⁵⁾. Zresztą i przy samem mierzeniu mogły zdarzać się pomyłki; z możliwością ich liczonego się w każdym razie przy składaniu deklaracji⁶⁾. Jednym słowem, nie wszystkie cyfry, zawarte w naszym źródle, są zupełnie ściśle; niedokładności te jednak, o ile zdołaliśmy je skonstatować, są drobne, ponieważ zaś zdarzają się w dwu przeciwnych, wzajemnie znoszących się kierunkach, nie mogą przeto zachwiać naszego zaufania do ostatecznego rezultatu obliczeń.

Nawiasowo tu dodamy, iż ze źródła naszego niejednokrotnie już korzystano w celach naukowych; pierwszym tu był Brussel⁷⁾, który pracował nad nim od 1721 r. Z dzisiejszych badaczy korzystali z niego między innymi Sée i Giffard. Źródło to zawiera jednak taki ogrom pierwszorzędnych wiadomości, iż długo jeszcze badacze dziejów społecznych Bretanii będą mogli z niego czerpać, aby wyjaśnić ten lub inny moment z przeszłości tej prowincji.

Na ogół biorąc, w archiwach departamentalnych znajdujemy daleko ciekawsze materiały do dziejów klas rolniczych, aniżeli w archiwach narodowych; pod pewnym jednak względem Breta-

¹⁾ O miarach ziemi w Bretanii obszerniej będzie niżej; na tem miejscu ograniczymy się do zaznaczenia, iż najczęściej używaną miarą był journal (= 48,624 arów), który obejmował 80 cord'ów.

²⁾ Patrz np. A. N. P. 1626 (Jugon) fol. 62 etc. spotyka się to i w innych terriers, np. w cytowanym wyżej terrier seig. Pantin (B. N. f. fr. 8592 fol. 222 i inne).

³⁾ A. N. P. 1627 (Jugon) fol. 126' 241^a, 379, 579 i t. d.

⁴⁾ Ograniczymy się tu do przytoczenia następujących błędnych równań: A. N. P. 1734 (St. Briec) fol. 265: 1188 cord'ów = $14\frac{3}{4}$ j.; P. 1656 (Morlaix) fol. 347; 142 c. = $1\frac{3}{4}$ j.; 27 c. = $\frac{1}{3}$ j.; 52 c. = $\frac{2}{3}$ j.; 104 c. = $1\frac{1}{4}$ j. i t. d.

⁵⁾ A. N. P. 1656 (Morlaix) fol. 2 „quatre vingts neuf cordes chacune cordée contenant vingt et quatre pied du Roy faisants par pied mille cent trente et six pieds en carrés“, zamiast 2136.

⁶⁾ A. N. P. 1656 (Morlaix) fol. 464° „sauf erreurs de mesurage“.

⁷⁾ Brussel: Nouvel examen de l'usage du fief (Paris 1727 i 1750).

nia stanowi tu wyjątek ¹⁾. Dla żadnej epoki bretońskie archiwa departamentalne nie posiadają tak stosunkowo wyczerpującego i dokładnego opisu dóbr ziemskich, jak opisany wielki terrier ²⁾; wobec tego badanie nasze oparliśmy prawie że wyłącznie na tem źródle.

Zależnie od charakteru źródeł, metoda badań statystycznych, zastosowanych do przeszłości, jest mniej lub więcej skomplikowaną. Niekiedy cyfry, o które nam chodzi, wprost znajdujemy w źródłach. Zadanie badacza ogranicza się w takim razie do wyszukiwania ze źródeł owych danych cyfrowych, ich krytycznego zbadania, niekiedy sprowadzenia do wspólnego mianownika, oraz systematycznego uporządkowania w tablice. Za klasyczny przykład może tu służyć statystyka cen, płacy i t. p. W ogromnej jednak większości wypadków takich, zupełnie gotowych, lub prawie gotowych cyfr w źródłach nie znajdujemy; musimy do nich dochodzić na podstawie własnych, niekiedy dość skomplikowanych obliczeń, biorąc, rzecz prosta, za punkt wyjścia, cyfry, znajdujące się w źródłach. W pracy niniejszej chodzi nam o zbadanie rozmiarów jednostek ustroju feudalnego i gospodarczego; jest oczywiście rzeczą zupełnie zbyteczną podawanie rozmiarów każdej zbadanej jednostki z osobna; zupełnie wystarczy tablica, podająca ogólną ilość tych jednostek, poklasyfikowanych na różne kategorie o określonych wielkościach. Ażeby jednak mózdz ułożyć takie tablice, należy znać rozmiary każdej jednostki z osobna. Niekiedy, zwłaszcza przy jednostkach mniejszych rozmiarów, rozmiary te są podane wprost w źródle; najczęściej jednak źródła podają nam jedynie rozmiary poszczególnych parcel, tworzących owe jednostki. Zsumowanie tych pozycji daje nam rozmiar całości; o ile rozmiary tych parcel zostały podane wedle jednego systemu miar, rzecz jest zupełnie

¹⁾ Dla naszych specjalnych poszukiwań w archiwach departamentalnych interesowały nas przedewszystkiem serye A, E, G, H; pierwsza z nich odpowiada seryi P. Arch. Narodowego, zawiera bowiem akta „domaine du Roi“. Serya E zawiera głównie archiwa rodzinne, przedewszystkiem szlachty; serya G i H archiwa instytucji kościelnych; największą dla nas wartość miały aveux i terriers; mniejszą t. zw. rentier, t. j. spisy wassali i dzierżawców, które sporządzano na podstawie aveux, oraz kontraktów dzierżawnych i w których prowadzono kontrolę pobranych danin i czynszów; o ile znajdujemy tam dane o rozmiarach ziemi, to rentiers te stanowią źródła daleko wygodniejsze dla statystycznego opracowania, aniżeli aveux i terriers, są bowiem od nich o wiele zwięźlejsze.

²⁾ Bliżej mieliśmy sposobność zapoznać się jedynie z archiwum departamentu Côtes-du-Nord (w St. Brieu); pozostałe archiwa znamy dzięki opublikowanym inwentarzom (dep. Finistère ser. A;—Ille et Vilaine ser. A; Morbihan ser. E i G; Loire Inferieure ser. A, E, G. i H).

prosta, staje się natomiast bardziej skomplikowana, o ile używano tu różnych systemów, co, niestety, dość często zdarza się w naszym źródle. Zmusza nas to do bliższego zapoznania się z miarami, używanymi w Bretanii przed Wielką Rewolucją. W prowincyi tej, jak wogóle w całej ówczesnej Francyi, istniała olbrzymia wprost różnaitość miar, każda niemal większa seigneurie posiadała swoje własne miary¹⁾; odnosi się to zwłaszcza do miar pojemności, które, jak to niebawem zobaczymy, znajdowały się w dość ścisłym związku z miarami powierzchni. Rzecz prosta, że taki stan rzeczy był ogromnie niewygodny dla współczesnych; na tle różnorodności miar wynikały liczne spory i procesy²⁾. Ujednostajnienie ich nie było łatwe do przeprowadzenia. W zasadzie już od końca XVI w. obowiązywała w całej Bretanii jedna miara ziemi, ale nawet w sto lat po ustanowieniu nie zdołała ona wyrugować z użycia dawnych miar lokalnych. Jeszcze gorzej rzecz miała się z miarami zboża; różnaitość była tu o wiele większa, a próby ujednostajnienia tych miar nie powiodły się³⁾; dopiero Wielka Rewolucya zdołała wprowadzić jednolity system miar w Bretanii, jak zresztą w całej Francyi. Istnieje już oddawna szereg przyczynków do dziejów miar w Bretanii; na pierwszym miejscu należy tu wspomnieć prace de Courson'a, Geslin de Bourgogne'a, oraz Mauricet'a⁴⁾. Niestety jednak na cały szereg kwestyi w pracach tych nie znajdujemy żadnej odpowiedzi.

Podstawą systemu miar ziemi był taki jej obszar, na którym, rozporządzając pewną ilością sił, można było wykonać w ciągu jednego dnia pewną pracę gospodarczą; jasną jest rzeczą, że w konsekwencyi, dla różnych rodzajów ziemi powstały różne miary. „Journal à charrue“, którym mierzono rolę inne miał rozmiary aniżeli „journée à foucher“, miara powierzchni łąk lub „journée à bécheur“, miara powierzchni winnic i ogrodów.

¹⁾ Young: *Voyages en France* (Paris 1789) t. III, p. 215.

²⁾ A. Mauricet: *Des anciens mesures de capacité et de superficie dans les departements de Morbihan, de Finistère et du Côtes du Nord* (Vannes 1893) p. II i III. Letaconnoux—*Les subsistances et le commerce des grains en Bretagne au XVIII s.* (Rennes 1909) p. 267.

³⁾ Letaconnoux op. cit. p. 267, 268.

⁴⁾ Aurélien de Courson: *Cartulaire de l'abbaye de Redon en Bretagne* (Paris 1863) Prolegomènes, chapitre X.; Geslin de Bourgogne et Anatol de Barthélemy—*Anciens évêchés de Bretagne* (St. Briec 1855—1876) vol. III Prolegomènes p. CC i nast. Dr. A. Mauricet—*Des anciens mesures de capacités et de superficie dans les departements de Morbihan, du Finistère et de Côtes du Nord* (Vannes 1893).

Journal à charrue oznaczał początkowo ilość ziemi, którą przy pomocy dwu wołów można było z orać w przeciągu jednego dnia¹⁾. Nie była to jednak jednakowa miara dla całej Bretanii; w różnych częściach tej prowincji używano dla mierzenia ról różnych journali. Na ziemi urodzajnej używano zazwyczaj mniejszych journali, aniżeli na nieurodzajnej²⁾. Ogromnie ważnym krokiem naprzód w kierunku ujednostajnienia miar ziemi był 263 artykuł ostatniej „Coutumes de Bretagne“³⁾, który wprowadził do całej Bretanii i dla wszystkich rodzajów ziemi jednolity journal, którego wielkość została ustalona w bardzo ścisły sposób; równała się 48,625 ara⁴⁾.

Wspomniany artykuł postanowił podział journala na 80 cord'ów; jest to niewątpliwie najczęściej używana miara nietylko dla mniejszych ale i dla większych od journala kawałków ziemi. Dla określenia bardzo drobnych kawałków ziemi, jak małe podwórka i ogródki w posiadłościach miejskich, używano stóp kwadratowych (pied carré), których szło 576 na corde⁵⁾ oraz t. zw. toix, równających się 64 stopom kwadratowym⁶⁾. Niekiedy cord'ów, a dość często stóp używano jako miary długości; rozmiar powierzchni określano wtedy dwiema wielkościami: długością i szerokością⁷⁾. Mniej używane były sillon'y, oraz vergées; 20 sillonów⁸⁾ szło na jeden journal. Niekiedy także używano raie, których 16⁹⁾ tworzyło jeden

1) Geslin de Bourgogne op. cit. tom III, p. CCV.

2) Hevin P. Questions et observations concernant les matières féodales (Rennes 1736) p. 286 Geslin de Bourgogne op. cit. t. III, p. CCV.

3) Coutumier Générale t. IV, p. 377 (art. 263) „Le journal soit en terre arable, prez, bois, taillis, forest, hebergement, vignes, landes et autres terres, contiendra vingt cordes de lon et quatre de laize: chacune corde de vingt quatre pieds de Roy, chacun pied de douze pouces, chacun pouce de douze lignes ou grains. Laquelle mesure ci dessus sera gardée par tout le pays et Duché.“

4) Hardouin — Traité complet du systeme legal de poids et mesures, (Nantes 1840) tablica między str. 32 a 33; Geslin de Bourgogne op. cit. III, p. CCV; Mauricet op. cit. p. 14; Sée op. cit. p. 24.

5) De Courson op. cit. p. CCCXII

6) Geslin de Bourgogne op. cit. t. III, p. CCIV.

7) Częściej niż gdzieindziej postępowano tak w domaine Vannes A. N. P. 1740 p. 1 i nast.

8) Limon—Usages et reglements locaux en viger dans le departement de Finistère p. 321; Bescherelle Ainé — Nouveau dictionnaire nationale de la langue française t. IV, p. 1450; słowa sillon używano niekiedy w znaczeniu kawałka ziemi bez względu na jego rozmiary, które mogły się wahać między kilku a kilkudziesięciu cord'ami, A. N. P. 1734 (St. Brieuc) fol. 190, 492, 495, 531 do P. 1739 (Vannes) fol. 255°, 256 etc.

9) Geslin de Bourgogne op. cit. t. III, p. CCVII.

sillon, jedna i druga miara używana była we wszystkich królewskich; natomiast vergée używano prawie wyłącznie w królewsczyźnie Jugon; 100 vergées¹⁾ tworzyło jeden journal.

Journal był najczęściej w naszym źródle używaną miarą, nie zdołał on jednak, jak to już wspominaliśmy, wyrugować wszystkich innych miar, których wskutek tego milczeniem pominąć nie możemy.

Najczęściej, zdaje się, używana była journée, równa 64 cordon²⁾; ten też stosunek przyjmujemy za podstawę ewaluacji; wyjątek stanowić będzie królewsczyzna Morlaix, gdzie używano 40 cordowych journée³⁾.

Journée, jako mniejszy od journala, zwano niekiedy małym journalem (petit journal). Arpent, miara bardzo często używana w innych prowincjach Francji, w naszym źródle występuje zgoła wyjątkowo; według obliczeń Mauricet'a⁴⁾, arpent, używany w Bretanii, miał 51,7 arów, równał się więc 85,1 cordon.

Obok tych wszystkich, spotykamy w naszym źródle inne miary ziemi, a raczej sposoby określania jej powierzchni, mniej lub więcej nieściśle. Dość często rozmiary łąk określano ilością wozów siana, zebranego w ciągu roku. Jednemu wozowi siana mogła odpowiadać, rzecz prosta, bardzo różna ilość ziemi, a zależało to zarówno od wielkości wozu, jak i jakości łąki. W pewnych wypadkach obok ilości wozów siana, podany jest rozmiar łąki

¹⁾ W źródłach przez nas zbadanych nie znaleźliśmy żadnych danych, wyjaśniających rozmiary vergée; w opracowaniach spotkać można dość różne wyjaśnienia tej miary; najbardziej uzasadnioną jest podana przez Aulanier i Habasque (*Usages et réglemens locaux ayant force de loi dans le dep. Côtes du Nord* 5 ed. w 1890 str. 242), którzy oparli się na urzędownie zaaprobowanych w 1840 r. poszukiwaniach Marée, Champion i Blanchard'a, podług których vergée = 3,039 ara (= $\frac{1}{16}$ journala); odpowiada to cinquante (czyli 5-ciu cordon) wspomnianej przez Mauricet'a (str. 14 gdzie niezupełnie poprawnie podano jej rozmiar; vergée może być nadto synonimem t. zw. gaule = 7 centiarom; Mauricet *ibid.* oraz Geslin de Bourgogne t. III, p. CCVII); cyfry podane przez Borral et Sagniere (*Dictionnaire d'agriculture* t. III, p. 482 i t. IV, p. 1005) jako nieokreślone pod względem terytoryalnym, nie mogą tu być uwzględnione.

²⁾ Mauricet *op cit.* p. 14; A. N. P. 1735 (St. Briec) fol. 433 „Une préee appelée la préee Dauguien contenant environ douze journaux de terre ou autrement à employer 15 journée faucheurs“.

³⁾ A. N. P. 1656 (Morlaix) fol. 486°, 488, 489, 490 etc. I tu jednak stosunek nie jest stały; journée może się równać 44 cord'om (A. N. P. 1655 fol. 369) Limon (p. 321 nota) i Mauricet (p. V) wymieniają dla dep. Finistère 25 arów czyli przeszło 41 cordową journée a faucheur, co mniej więcej odpowiada przyjętemu przez nas stosunkowi.

⁴⁾ Mauricet p. 14.

w cord'ach, względnie journal'ach. Z cyfr tych najlepiej widać, jak nieściśle było to określenie powierzchni; jednemu wozowi siana odpowiadało w jednym wypadku 5 cordów, w innym 73; wprowadzie są to przykłady krańcowe, ale i wśród przeciętnych istnieją bardzo znaczne różnice¹⁾.

Uniemożliwia to ścisłość obliczenia; w pewnych jednak wypadkach, na podstawie niezupełnie ścisłych obliczeń powierzchni poszczególnych jednostek, dadzą się ułożyć zupełnie ściśle tablice. Jeżeli np. po dodaniu poszczególnych kawałków, otrzymamy sumę 11 journali i 19 wozów siana, to bez względu na jakość łąki, będzie to jednostka, należąca do kategorii 10—20 journalowej. Jeżeli jednak po dodaniu otrzymamy 18 j. i 5 wozów siana, to może to być jednostka większa lub mniejsza od 20 j., zależnie od jakości łąki. Przy zamianie wozów siana na cord'y, za podstawę wzięliśmy średnią arytmetyczną przytoczonych cyfr, która, pomijając drobny ułamek, wynosi 28 cord'ów na jeden wóz siana.

Rozmiar gruntu oznaczano również przy pomocy ilości wysiewów; odnosi się to przede wszystkim do gruntów ornych; niekiedy jednakże w ten sposób określano rozmiary lasów, łąk oraz placów, zajętych przez budynki²⁾. Znalezienie ekwiwalentu w cordach jest tu o tyle trudne, iż w różnych okolicach tym samym nazwom miar zboża odpowiadały różne rozmiary. Nietylko zresztą w różnych okolicach tym samym nazwom odpowiadały różne wielkości, ale w jednej i tej samej miejscowości pod tą samą nazwą kryły się różne miary³⁾.

¹⁾ Podajemy tu różne ilości cord'ów, jakie odpowiadały jednemu wozowi siana, podług notatek, zawierających podwójne określenia rozmiarów powierzchni łąk. Lannion A. N. P. 1631 fol. 435°; 31³/₄; P. 1632 fol. 83, 28 c.; fol. 488°; 70²/₃ c.; P. 1633 fol. 476; 37¹/₂ c.; fol. 482; 20 c., fol. 571°; 12.3 c.; fol. 575; 8 c.; f. 583°; 18 c.; P. 1634 fol. 304; 10 c., fol. 334; 38 c.; fol. 401; 36 c.; fol. 410; 73¹/₂ c. i 61¹/₂; fol. 417: 13 c. i 12 c.; fol. 417°: 41.9 c.; f. 418: 12⁴/₉ c.; f. 466°: 25 c.; f. 467: 25 c. fol. 488°: 5 c.; P. 1635 fol. 194; 24²/₃; P. 1636 fol. 108°: 20 c.; f. 192: 36¹/₂ c. i 63³/₄; fol. 374°: 28²/₃ c.; fol. 425: 15 c.; St. Briec. P. 1735 fol. 414: 30 c. i 30 c. fol. 549°: 40 c. fol. 555°: 37 c.; Morlaix P. 1655 fol. 165°: 14.1 c.; fol. 284°: 16 c.; fol. 305: 31.5 c.; fol. 324: 18.7 c.; fol. 409°: 30 c.; fol. 410°: 25.; fol. 411: 27¹/₂ c. fol. 411°: 40 c., fol. 412: 56 i 29 c.; fol. 413°: 37 c.; 414°: 27¹/₂ c.; fol. 415: 28 c.; fol. 416: 24 c. fol. 417°: 24 c.; f. 418: 25 c. i 26 c.; 419°: 28 c.; 420: 40 i 25 c. fol. 420°: 28, 25 i 25 c.; f. 421°: 25 c.; 423°: 25 c. fol. 425: 25 i 25 c.; fol. 426: 25, 25 i 25 c.; fol. 427°: 27 c. i 25 c.; fol. 428°: 25²/₃ c.; f. 431°: 25 c.; fol. 435: 25 c.; fol. 464°: 16¹/₂.

²⁾ A. N. P. 1655 (Morlaix) fol. 165: „sous bois taillés, terre pour semer un boisseau de blé“ fol. 271 „sous pré terre d'une demi boisseau“. P. 1632 (Lannion) fol. 20 „contenant compris le fond des edifices terre pour semer une rennée de blé“ etc.

³⁾ W St. Briec używano innego boisseau dla pszenicy, a innego dla

Nie można sobie również wyobrazić, ażeby te wszystkie miary były czemś niezmiennem, raz na zawsze ustalonym, jak system metryczny, lub inne dzisiejsze systemy miar. W poszczególnych miejscowościach, zależnie od różnych warunków, pojemność miar zwiększała się lub zmniejszała. Tak np. w Guingamp boisseau wzrastał ciągle, zwłaszcza od czasu, gdy seigneurowie tego miasteczka przestali w nim mieszkać¹⁾. Jeżeli jeszcze dodamy, iż studia nad miarami pojemności w Bretanii są bardzo mało posunięte, to będziemy mieli mniej więcej pełny obraz trudności, jakie się spotyka przy zamienianiu ilości wysiewów na journales i cord'y. Niekiedy ilość wysiewu podawana jest przy kawałkach ziemi, których rozmiar jest nadto określony w journalach, względnie cord'ach. Notatki te stanowiąc będą główną podstawę przy ewaluacji. Najwięcej takich notatek znajdziemy w terrier, odnoszącym się do królewskiej Morlaix; od niego też rozpoczniemy swój przegląd. Używano tam głównie trzech miar na zboże: boisseau, renée (równy 2 boisseaux) oraz quartier (równy 4 boisseaux)²⁾. W terrier tej królewskiej znaleźliśmy przeszło 150 notatek, podających rozmiar ziemi w cordach i wysiewach; wynika z nich iż boisseau odpowiadał 8 cordom (względnie renée 16, a quartier 32 c.)³⁾. Stosunkowo rzadko spotykamy notatki, w których jednemu boisseau odpowiada mniejsza lub większa ilość cord'ów, różnice są tu zresztą nieznaczne, tak, iż możemy je położyć na karb nieściśłości, a za podstawę ewaluacji wziąć wyżej zaznaczony, typowy stosunek boisseau do rozmiarów powierzchni. Najczęściej przy tych wysiewach chodziło o pszenicę, rzadziej o żyto, stosunek zresztą w obu wypadkach był jednakowy.

W królewskiej Lannion boisseau był tej samej wielkości co renée; 4 boisseaux tworzyły jeden quartier, zwany również somme⁴⁾. Znaleźliśmy zaledwie dwie notatki, podające ilość wysiewów na

jęczmienia i owsa; pierwszy (t. zw. b. ras) wynosił 2,626 dkl., drugi (t. zw. b. comble) 3,386 dkl. (Geslin de Bourgogne op. cit. t. III, p. CCXIV); w Lannion używano aż 3 różnych co do wielkości boisseaux (ibid. p. CCXVI).

¹⁾ Geslin de Bourgogne op. cit. t. III, p. CCXVI.

²⁾ 16 quartiers tworzyło tonneau. Miara ta nie występuje jednak w naszym źródle przy określaniu rozmiarów powierzchni, A. de Courson op. cit. p. CCCXX.

³⁾ A. N. P. 1655 fol. 118, 119, 152, 234°, 238°; P, 1656 fol. 241, 329, 330, 362, 364, 384, 390, 393, 394, 415, 416, 417, 439, 486, 487, etc.

⁴⁾ Du Courson op. cit. p. CCCXXI; według Mauricet'a (p. 27) boisseau równał się 5,499 dekalitrom; Geslin de Bourgogne (T. III p. CCXVI) podaje trzy rozmiary boisseau, używanego w Lannion: 6,406 dkl. 5,266 dkl. i 2,71^o dkl.

określonym obszarze ziemi; wynika z nich, że jeden boisseau w Lannion odpowiadał 20 cordom. Z jedynej notatki, jaką tu rozporządzamy, wynika, iż w St. Brieuc jeden boisseau odpowiadał $13\frac{1}{6}$ c.¹⁾; zauważymy tu nawiasowo, że w tej ostatniej królew-szczyźnie zgoła wyjątkowo podawano ilość wysiewów w celu określenia rozmiarów ziemi.

II.

Organizacja feodalna. „Domaine du Roi“ i jego podział. Własność szlachecka i nieszlachecka. Zasadnicze składniki własności szlacheckiej. Domaine proche. Mouvances. Własność nieszlachecka, bezpośrednio od króla zależna. Miasta i przedmieścia. Wspólna własność. Afféagements. Rzeczywisty podział własności.

Własność ziemska we Francji nowożytnej aż do Wielkiej Rewolucji ujęta była w ramy organizacji feodalnej. Jednakże zasada „nulle terre sans seigneur“ nie zdołała nigdy zatryumfować w całej pełni. Zarówno w średniowiecznych, jak i nowożytnych źródłach, wzmianki o własności allodyalnej nie należą bynajmniej do rzadkości; pod tym względem jednak w różnych częściach Francji stosunki przedstawiały się dość rozmaicie. W ustawach poszczególnych prowincji, zredagowanych po największej części w wiekach XV i XVI, znajdujemy różne bardzo postanowienia o własności allodyalnej. Z tego punktu widzenia poszczególne prowincje Francji dzielone są zazwyczaj na trzy grupy²⁾. W znacznej ich większości prawo miejscowe uznawało własność allodyalną; należy tu jednak odróżnić t. zw. pays allodiaux od t. zw. pays censuels; w pierwszych uznaną była zasada: „nul seigneur sans titre“, to znaczy iż prawo zwierzchności feodalnej powinno być w każdym poszczególnym wypadku udowodnione dokumentem; posiadłości, co do których nikt tego prawa nie udowodnił, były uważane za allodyalne, nawet wtedy, gdy były to enklawy wewnątrz posiadłości nieallo-dyjalnych; co do tego ostatniego punktu komentatorowie praw prowincjonalnych nie są jednak zgodni. W t. zw. pays censuels własność allodyalna w zasadzie była uznaną, jednakże w każdym poszczególnym wypadku allodyalność powinna być dokumentalnie udowodniona. Jednym słowem nie była tam uznawana ani pier-

1) A. N. P. 1733 fcl. 624°.

2) Chénon: Étude sur l'histoire des alleux en France (Paris 1888) p. 111 i nast.

wotna własność allodyalna, ani też powstała wskutek przedawnienia (*l'alleux d'origine et de prescription*), lecz tylko powstała z nadania ziemi z jednoczesnym lub późniejszym uwolnieniem od zależności feodalnej (*alleux de concession*)¹⁾. Prowincyi, w którychby prawo miejscowe własności allodyalnej nie uznawało, było stosunkowo niewiele; do tej ostatniej grupy należała właśnie najbardziej nas interesująca Bretania. W najdawniejszych dokumentach bretońskich (z IX w.)²⁾ spotykamy dość liczne wzmianki o własności allodyalnej, musiała jednak zniknąć po ostatecznym ukonstytuowaniu się ustroju feodalnego; już w najstarszym zbiorze praw tej prowincyi znajdujemy postanowienia wręcz nie dopuszczające własności allodyalnej³⁾. Jest rzeczą ciekawą, iż w zbiorze praw z 1539 r. artykułu tego nie znajdujemy; zmysł feodalny był jednak tak silnie rozwinięty, iż nawet i wtedy własność allodyalna w Bretanii nie była uznawaną, tak iż w faktycznym stanie rzeczy nie zaszła żadna zmiana, gdy do nowej redakcyi z 1581 r. włączono antyallodyalny artykuł⁴⁾. Jednak mimo tego zupełnie stanowczego i niedwuznacznego postanowienia prawnego, istniała faktycznie w XVII w. w Bretanii własność, którą możnaby nazwać pseudo-allodyalną, t. j. taką, która prawnie włączona była w ramy ustroju feodalnego, w rzeczywistości jednak znajdowała się poza jego na-

1) Królowie francuscy szczególnie w XVII w. niejednokrotnie starali się przemienić w tych krajach własność allodyalną na feodalną, wychodząc z założenia, iż zwierzchność feodalna nad całym terytoryum Francyi jest niezaprzeczonem prawem korony francuskiej; w edykcie królewskim z 1692 r. czytamy: „Nous (Louis) n'avons point de droit ni mieus établi ni plus inseparablement attaché à notre couronne, que celui de mouvance et directe universelle que nous avons sur toute les terres de notre Royaume“ (Neron et Girard: Recueils d'édits et d'ordonnances royales sur le fait de la justice et autres matières. Paris 1726 vol. II, p. 239); usiłowania te jednakże, głównie dzięki oporowi parlamentów, nie zdołały całkowicie zgnębić własności allodyalnej, zależnej tylko od Boga, jak mawiali ówcześni juryści („tenir en franc — alleux est tenir de Dieu“ — Loysel: Institutions coutumiers. Paris 1607 t. I p. 240 § 227). Cała ta walka toczyła się głównie we Francyi południowej, w żadnym zaś razie nie odnosiła się do Bretanii (patrz: Chénon op. cit. p. 202; Viollet: Histoire du droit civil français p. 696).

2) Chénon (op. cit. p. 52) twierdzi, iż własność allodyalna istniała w Bretanii aż do w. XIII; wszystkie jednak dokumenty, na które się powołuje, pochodzą z IX w. z wyjątkiem jednego (p. 406), który pochodzi wprawdzie z XV w. niema w nim jednak żadnej wzmianki o własności allodyalnej.

3) „La très ancienne Coutume“ art. CCXXIV „Coutumier Général“ t. IV, p. 253.

4) „Coutumier Général“ p. 381 art. CCCXXVIII „Nul ne peut tenir terre en Bretagne sans seigneur: parce qu'il n'y a aucun franc-alleux en celuy pays“.

wiasem; nie uiszczano z niej bowiem żadnych powinności feodalnych, nie składano nawet aveu. W naszym terrier spotykamy zeznania, w których po wymienieniu większej lub mniejszej ilości wassalów i opisie ich posiadłości, zeznający dodaje, iż podległych mu wassali jest więcej, pozostałych jednak i ich ziemi nie wymienia, ponieważ nie posiada o nich żadnej wiadomości¹⁾. Tego rodzaju stan rzeczy jest konsekwencją znacznego rozdrobnienia i rozproszenia własności ziemskiej w Bretanii. W jednych rękach mogło się skupić prawo zwierzchności feodalnej nad drobnymi a niekiedy dość odległymi od siebie posiadłościami, których właściciele mogli mieszkać w innej części Bretanii, lub nawet poza jej granicami, co utrudniało kontrolę; według wszelkiego prawdopodobieństwa były to przeważnie nieużytki. Pominąwszy te drobne ślady własności pseudoallodialnej, możemy powiedzieć, iż cała własność ziemska w Bretanii w czasach nowożytnych ujęta była w ramy ustroju feodalnego.

Organizowanie się Bretanii pod względem feodalnym przypada na wieki X i XI²⁾. Dzięki badaniom Artura de la Borderie³⁾ znamy dość dobrze feodalny podział tego kraju w XII w. Cała Bretania rozpadała się wówczas na 8 wielkich okręgów (t. zw. baillies)⁴⁾, z których każdy składał się z większej lub mniejszej ilości seigneuries. Jedne z nich były w posiadaniu poszczególnych seigneurów, inne stanowiły własność księcia Bretanii; rzecz prosta, iż w obrębie tych ostatnich książę mógł tworzyć nowe jednostki feodalne. W XII w. książę posiadał jeszcze dość znaczne obszary ziemi na własność, zajmowały one jednak już stosunkowo nieznaczną przestrzeń kraju. Z biegiem czasu własność ta coraz bardziej malała, tak, iż już bardzo niewiele jej zostało pod koniec wieków średnich⁵⁾. Zaznaczony wyżej podział terytoryalny w ogólnych zarysach przetrwał do końca średniowiecza⁶⁾. O zmianach, zaszłych po ostatecznym przyłączeniu Bretanii do Francji, w dotychczasowych opracowaniach znajdujemy jedynie skąpe i fragmentaryczne wiadomości. Zaszły tam tymczasem pewne zmiany; miejsce dawnych ośmiu okręgów zajęły obecnie znacznie mniejsze, a w kon-

1) A. N. P. 1568 (Dinan) f. 41.

2) Arthur de Moyne de la Borderie, *Histoire de Bretagne* t. II, p. 104.

3) A. de la Borderie „*Essai sur la géographie féodal de la Bretagne*“ Rennes 1889.

4) *Ibid.* p. 92 Rennes, Nantes, Broërech, Ploërmel, Cornouaille, Léon, Tréguier, Penthièvre.

5) Hardouin — *Le domaine ducal à Morlaix et Lannion* (Bulletin de la Société archéologique de Finistère t. XIV. str. 231).

6) A. de la Borderie: *op. cit.* p. 170.

sekwencyi liczniejsze, t. zw. „membre du domaine“ lub wprost „domaine et juridiction du Roi“¹⁾; było ich dwadzieścia pięć²⁾; centra ich przeważnie nie odpowiadały już dawnym centrom; toż samo należy powiedzieć o granicach. Badania nasze ograniczyliśmy do sześciu królewskich; za podstawę wzięliśmy królewszczyzny, leżące w dzisiejszym departamencie Côtes-du-Nord: (Dinan, Jugon, St. Briec i Lannion). Ta część Bretanii wydała nam się najbardziej ciekawą, ponieważ można tu obserwować różnice w ustroju rolnym francuskiej i bretońskiej części tej prowincyi³⁾, a nadto zachowały się tu resztki najdawniejszych form stosunków rolnych, t. zw. tenures quevaisiers. Dla potwierdzenia i uzupełnienia pewnych wniosków rozszerzyliśmy nasze badania na dwie sąsiednie królewszczyzny: Hédé w departamencie Ille-et Vilaine, oraz Morlaix w departamencie Finistère⁴⁾. To stosunkowo niewielkie terytorium dostarczyło nam wcale pokażnej ilości danych statystycznych: w przeszło 4,500 zeznaniach znaleźliśmy opis z górą 10,000 różnych składników feudalnego i gospodarczego ustroju; są to już cyfry, które upoważniają do pewnych wniosków ogólniejszych⁵⁾.

¹⁾ Na oznaczenie tego pojęcia używać będziemy słowa: królewszczyzna; musimy tu jednakże jaknajbardziej zaakcentować, iż „domaine du Roi“ różniło się znacznie od polskich królewskich, obejmowało ono bowiem po za t. zw. „domaine corporel“, które mniej więcej odpowiadało polskim królewskim, własność ziemską szlachty, duchowieństwa i stanu trzeciego.

²⁾ Auray, Brest, Carhaix, Châteaulin, Concarneau, Dinan, Fougères, Gourin, Guérande, Hédé, Hennebont, Jugon, Lannion, Lesneven, Morlaix, Nantes, Ploërmel, Quimper, Quimperlé, Rennes, Rhuis, Saint-Aubin-de-Cormier, Saint-Briec, Vannes i Uhelgouet; patrz A. Bruel, Répertoire numérique des archives de la chambre des comptes de Paris (Paris 1896) p. 87 i nast.

³⁾ Język bretoński coraz bardziej jest wypierany przez francuski, to też granica między t. zw. Wyższą (Haute) t. j. francuską i Niższą (Basse) t. j. bretońską częścią Bretanii, przesuwa się coraz bardziej na zachód; w IX w. ciągnęła się ona od ujścia Couesnon aż do Loiry (koło Paimboeuf); w XII w. Rance i Vilaine stanowiły, z grubsza biorąc, odnośną granicę; w XVII w. szła ona przez Binic, na wschód od Lanvolon, Chatelaudren, na zachód od Quintin, Loudéac, Rohan i t. d., czyli mniej więcej przez środek departamentu Côtes-du-Nord. Mapa z 1711 (N. de Fer: Gouvernement général du duché de Bretagne divisée en Haute et Basse) kreśli następującą granicę: St. Quay, na zachód od Lanvollon, na wschód Goudellin, Chastelaudren, przez las de Lorges, St. Eloy, Rohan i t. d. W czasach dzisiejszych linia językowa cofnęła się jeszcze bardziej na zachód, rozpoczynając się od nadmorskiej miejscowości Plouha (patrz P. Jeanne—Dictionnaire géographique et administratif de la France t. I, p. 609).

⁴⁾ A. N. P. 1613, 1614 (Hédé, 4 tomy); 1568—1581 (Dinan); 1626—1628 (Jugon); 1733—1735 (St Briec); 1629—1636 (Lannion); 1654—1656 (Morlaix); razem 35 tomów o 16,617 kartach formatu wielkiego folio.

⁵⁾ Przejrzeliśmy nadto szereg tomów, odnoszących się do innych kró-

W każdej królewskiej spotykamy większą lub mniejszą ilość feodów, będących własnością wassali królewskich. Wśród tej bezpośrednio (prochement) od króla zależnej własności, należy rozróżnić posiadłości szlacheckie i nieszlacheckie¹⁾. Pod względem prawnym własność szlachecka dość zasadniczo różniła się od nieszlacheckiej²⁾. Przedewszystkiem prawo jurysdykcji mogło być przywiązane jedynie do własności szlacheckiej, nigdy zaś do nieszlacheckiej. Wynikała z tego dość ważna konsekwencja: jedynie szlachecka posiadłość mogła być parcelowana z zatrzymaniem praw zwierzchności feodalnej; (parcelacya ta znana jest pod nazwą *afféagement*). Pozatem, odnośnie do własności nieszlacheckiej, obowiązywało inne prawo spadkowe, aniżeli przy własności szlacheckiej. W pierwszym wypadku wszystkie dzieci miały równe prawa do spadku³⁾, w drugim,—najstarszy syn otrzymywał zamek lub główny dwór rodowy, a nadto dwie trzecie całej posiadłości; reszta t. j. jedna trzecia dzielona była w równych częściach między młodsze rodzeństwo⁴⁾.

lewszczyzn, wszędzie znaleźliśmy mniej więcej te same stosunki; wyjątek stanowi tu królewszczyzna Nantes, gdzie zachowała się specjalna forma bezterminowej dzierżawy, t. zw. *complant*; patrz *Sée op. cit.* str. 301.

1) *Fiefs nobles et roturiers*; ostatnie zwano również niekiedy *fiefs plebéiens*; (*Trevedy: Acquisition de la noblesse par la possession des fiefs nobles spécialement en Bretagne. Vannes 1903 str. 2*). O posiadłościach nieszlacheckich miejskich mawiano również, iż są one „*tenues roturièrement en bourgeoisie*“ (*A. N. P. 1582 fol. 91, 95, 99, 103, etc.*).

2) *Sée op. cit.* p. 62.

3) „*Coutumier Général*“ t. IV, p. 396 (art. DXLVIII); wyjątek stanowią tu okolice, w których obowiązywała t. zw. „*Usence de Goëlle*“ (*Ibid.* p. 405) wedle której najstarszy syn, nawet z ziemi nieszlacheckiej, otrzymywał najmniej jedną trzecią.

4) „*Coutumier Général*“ t. IV, p. 395; (art. DXCI) „*l'ainé par précipu. en succession de père et de mère et en chacun d'icelles, le chasteau ou principal manoir avec le pourpris qui sera, les jardin, coulombier et bois de decoration, et outre les deux tiers: et l'autre tiers sera bailé aux puisnéz par héritage tant fils et filles, pour estre partagé par l'ainé entr'eux par égales portions: et le tenir chacun desdits puisnéz juveigneur d'ainé, en parage et ramage dudit ainé*“. Prawo bretońskie od zwykłego stosunku feodalnego (*tenue lige ou à ligence*) odróżniało t. zw. „*tenue de juveigneur d'ainé en parage et ramage*“, powstające ze wspomnianych działów rodzinnych: gdy taka posiadłość przechodziła w obce ręce, („*main d'un estranger*“) zwało się to wówczas „*simple juveigneur*“ lub „*sans parage*“. Najstarszy brat lub jego następcy byli tu pośrednikami między młodszem rodzeństwem, względnie innymi posiadaczami odnośnych feodów, a rzeczywistym *seigneur*; organizacya ta nie miała realnego znaczenia, ponieważ z tego pośrednictwa nie płynęły żadne korzyści. To też tego rodzaju feoda zamieniano przeważnie na zwykłe; w naszych źródłach wyjątkowo tylko je spotykamy patrz *A. N. P. 1734 (St. Briec) fol. 248 i 406*.

Mniej stanowczą była różnica w obowiązkach, ciążących na ziemiach szlacheckich i nieszlacheckich. Zasadniczym obowiązkiem posiadłości szlacheckiej było t. zw. foi, homage i chambellange¹⁾. „Foi et homage“ było przysięgą hołdowniczą, przed złożeniem której nikt nie mógł ciągnąć żadnych korzyści ze swej posiadłości²⁾. Chambellange była to danina, w wysokości 5 soldów, uiszczana seigneurowi przy składaniu homage³⁾.

Zasadniczą powinnością posiadłości nieszlacheckich były roczne daniny w naturze i w pieniądzu, zwano je zwyczajnie rentami. Niekiedy w zakres tych powinności wchodziła jeszcze pańszczyzna, ale zdarzała się rzadko i była bardzo nieznaczna. Jednakże powinności w pieniądzu i naturze ciążyły w pewnych wypadkach na posiadłościach szlacheckich⁴⁾, tak jak z drugiej strony były posiadłości nieszlacheckie wolne od nich⁵⁾.

Foi, homage i chambellange nie może być również uważane za cechę szlacheckiej posiadłości; Poullain Duparc⁶⁾ twierdzi wprawdzie, iż wśród nieszlacheckich posiadłości spotyka się je tylko przypadkowo; w niektórych jednak królewskich np. w Morlaix ta „przypadkowość“ jest wprost typową⁷⁾. Co do rozmiarów, to na ogół wzięwszy posiadłości szlacheckie były znacznie większe od posiadłości nieszlacheckich, które dość często składały się z bardzo drobnych kawałków, nie zawsze dość wielkich, ażeby mogły tworzyć podstawę samodzielnych jednostek gospodarczych. Rozdrobienie własności szlacheckiej doprowadzało do znacznego zmniejszenia tego przedziału między szlachecką i nieszlachecką własnością. W XVII w. można było dość często spotkać się z własnością szlachecką, pod względem rozmiarów nie różniącą się od przecię-

¹⁾ Poullain Duparc. *Coutume et jurisprudence coutumière de Bretagne* (Rennes, 1789) p. 185 art. 332.

²⁾ „Coutumier Général“ t. IV, p. 382 (art. CCCXLIII).

³⁾ „Coutumier Général“ t. IV, p. 383 (art. CCCXLVII).

⁴⁾ A. N. P. 1576 (Dinan) f. 84°: „charge de trois boisseaux, deux godets de froment mesure de Dinan, au jour saint Michel et trois chappons gras et à charge de relever outre les dittes choses a foy, homage, rachat et chambellange à noblement“.

⁵⁾ A. N. P. 1578 (Dinan) f. 213: „franch à rente fors obeissance à Sa Maïesté et dime à qui elle appartient“ fol. 215° „sans charge ou rente fors obeissance à Sa Maïesté et dime“ tosamo fol. 233°.

⁶⁾ Op. cit. p. 135.

⁷⁾ A. N. P. 1654, 1655, 1656 passim; patrz nadto Archiwum dep. Côtes-du-Nord E 188 nr. 31 („l'acte d'afféageat“ z 1710 r.) „...roturièrement à devoir d'obeissance, foy et homage, chambellange, lods et ventes, et autres droits seigneurieux, exprimée et non exprimé, suivant la coutume et usement du fief“.

nej własności nieszlacheckiej. Mamy tu na myśli te drobne, niekiedy paro-journalowe posiadłości, nie posiadające żadnej jurysdykcji ani praw feodalnych ¹⁾.

Jaki był stosunek ilościowy między powierzchniami, zajętemi przez te dwie kategorie własności, trudno jest powiedzieć. Trevédy ²⁾, powołując się na Hevin'a, twierdzi, iż ziemie nieszlacheckie zajmowały trzy czwarte terytorium Bretanii; cyfra ta jednak nie jest poparta żadnym dostatecznym dowodem. Nie posiadamy niestety danych, któreby nam pozwoliły dać na to pytanie odpowiedź, opartą na ścisłych obliczeniach; zdaje się, że kwestya ta nigdy nie będzie mogła być zupełnie wyczerpująco zbadaną. Jeżeli chodziło o własność bezpośrednio od króla zależną, to niewątpliwie posiadłości szlacheckie, choć mniej liczne, zajmowały jednak w sumie znacznie większą przestrzeń ziemi. Nie możemy jednak ograniczyć się do posiadłości samych wassali królewskich, ponieważ bardzo duże przestrzenie zajmowane były przez wassali drugiego stopnia, wśród których większość posiadała ziemię nieszlachecką. Źródło nasze podaje nam niekompletne wiadomości o tych posiadłościach, a źródła, znajdujące się w departamentalnych archiwach, tylko w pewnym stopniu uzupełniają te luki; w konsekwencji więc kompletna statystyka rozmiarów wszystkich ziem szlacheckich i nieszlacheckich w badanej przez nas epoce nie jest możliwa. Nie jest to zresztą kwestya tak pierwszorzędno znaczenia, jakby się to na pierwszy rzut oka zdawać mogło; niema ona bowiem nic wspólnego z kwestyą udziału uprzywilejowanych i nieuprzywilejowanych stanów we własności ziemskiej. W Bretanii bowiem, jak zresztą i w innych prowincjach, począwszy już od średniowiecza, część ziemi nieszlacheckiej znajdowała się w posiadaniu szlachty i duchowieństwa ³⁾. Z drugiej strony własność szlachecka mogła być nabywana przez nieszlachtę, a korzystało z tego przede wszystkim mieszczaństwo, jakkolwiek i wśród włościan spotkać można właścicieli większych lub mniejszych obszarów ziemi szlacheckiej. Źródło nasze, jak i większość terriers, nie podaje dokładnych wiadomości o stanowisku społecznym właścicieli ziemi, kwestya więc rozkładu własności na klasy społeczne nie może

¹⁾ A. N. P. 1626 (Jugon) fol. 184—6 j. fol. 189—7 kawałków po 18 — 45 vergées, razem 204 vergées, fol. 195—tyleż kawałków — razem 4 j. 44 verg.— P. 1627 fol. 95 — 6½ j. fol. 163 — 7¼ j., fol. 442—3 j. 53 c. etc.; takie same posiadłości znajdujemy we wszystkich zbadanych królewskich archiwach.

²⁾ Trevédy: Acquisition de la noblesse par la possession des fiefs nobles, spécialement en Bretagne, p. 3. Hévin: Questions féodales p. 127.

³⁾ Trevédy: op. cit. p. 3.

być na tej podstawie zbadaną. Dopiero znacznie późniejsze źródła, wspomniane już rôles de vingtième, umożliwiają statystyczne poszukiwania w tym kierunku; to jednak przekracza zakres naszych badań.

Wobec tego, co powiedzieliśmy wyżej, jest rzeczą zupełnie naturalną, iż jedna osoba mogła posiadać jednocześnie własność szlachecką i nieszlachecką. W pewnych wypadkach drobne kawałki własności szlacheckiej posiadano wraz z zagrodami lub niezabudowanymi parcelami ziemi nieszlacheckiej¹⁾; w innych zaś do stosunkowo znaczniejszych obszarów ziemi szlacheckiej przyłączane były drobne parcele ziemi nieszlacheckiej²⁾.

W pierwszym wypadku zaliczaliśmy w naszych obliczeniach te mieszane własności do posiadłości nieszlacheckich, w drugim do szlacheckich; owe własności mieszane są zresztą stosunkowo dość rzadkie³⁾.

Ilość nieszlacheckich wassalów króla była znacznie większa od szlacheckich, którzy stanowili niecałe 20% ogólnej ilości wassalów króla. Stosunki pod tym względem przedstawiały się zresztą inaczej na wsi niż w miastach. We wsiach ich ilość równała się 30%, natomiast w miastach procent ten był bardzo nieznaczny; dla Dinan, Jugon, Lannion i Morlaix wynosi bowiem zaledwie 4%. Zupełnie odmiennie przedstawiają się stosunki w mieście St. Briec, gdzie nie było własności nieszlacheckiej, bezpośrednio od króla zależnej (patrz tabl. 1).

W szlacheckiej własności ziemskiej należy rozróżniać dwie, zasadniczo różne części: t. zw. domaine proche⁴⁾, obejmujące ziemię, które były rzeczywistą własnością seigneuru, oraz t. zw. mouvances; te ostatnie były własnością wassali, seigneur miał nad nimi jedynie prawo zwierzchności feodalnej⁵⁾. Jako trzecią część

1) A. N. P. 1626 (Jugon) fol. 353 domostwo włościańskie wraz z 2 j. 36 c. gruntu włościańskiego oraz 83 c. ziemi szlacheckiej; tej ostatniej mogło być zresztą i więcej niż pierwszej n. p. P. 1627 fol. 165 — 40 vergées ziemi szlach. i 16 v. nieszlacheckiej.

2) A. N. P. 1626 (Jugon) fol. 335 „maison noble et métairie“; ziemi szlacheckiej 12 j. 37 c., nieszlacheckiej 44 c. i 44 ver.

3) Nie we wszystkich niestety zeznaniach zaznaczono, czy odnośna posiadłość była szlachecka czy też nieszlachecka; niekiedy w samym zeznaniu znajdujemy pośrednie co do tego wskazówki, w braku ich zaliczaliśmy je do rodzaju najbliższych zeznań; drobne pomyłki były tu rzecz prosta nie do uniknięcia.

4) „Domaine proche“ zwano również „domaine propre“ (Loutschisky—L'état des classes agricoles en France à la veille de la Révolution. Paris 1911); w źródłach naszych zwano je najczęściej wprost „domaine“.

5) Sée: op. cit. p. 35 i nast.

Tablica 1. Ilość wassali królewskich.

Królewszczyzny	Wsie		Miasta		Razem	
	szlach.	nieszl.	szlach.	nieszl.	szlach.	nieszl.
Hédé	187	131	5	90	192	221
Dinan	211	478	29	702	240	1180
Jugon	88	704	2	256	90	960
St. Briec	75	91	1)	—	75	91
Lannion	149	313	9	253	158	566
Morlaix	67	89	50	646	117	735
Razem	777	1806	95	1947	872	3753

składową własności szlacheckiej należy wymienić dochody z różnych praw feodalnych i dziesięcin, które bardzo często znajdowały się w rękach świeckich; zwano je wówczas „dime inféodée“. Z praw feodalnych, przynoszących nieraz dość znaczne dochody seigneurom, należy wymienić myta (péages, trépas, pontonnages) opłaty jarmarczne i targowe (droits de foires et marchés), opłaty z wagi miejskiej, czynsze od cechów, prawa rybołówstwa, zazwyczaj korzystnie wydzierżawiane²⁾. Tu należą również rozmaite renty z ziemi, nad którą zwierzchność posiadał ktoś inny. Nasze źródło dość często wymienia takie renty, płacone z drobnych, zazwyczaj nieszlacheckich posiadłości, bezpośrednio od króla zależnych³⁾; trzeba jednak przypuszczać, iż to samo mogło się odnosić

1) Posiadłości miejskie w St. Briec zależne były od wassali, posiadających dobra ziemskie poza miastem i wyliczonych wskutek tego w rubryce pierwszej.

2) Sée op. cit. p. 137, 144, 154 a nadto A. N. P. 1568 (Dinan) fol. 59 (czynsze cechowe) fol. 135 (dochód z wagi miejskiej). Nawiasowo wspomnieć trzeba o t. zw. droits „honorifiques“, jak prawo posiadania swojej ławki w kościele, prawo grobów lub umieszczania swoich herbów w pewnych kaplicach A. N. P. 1571 (Dinan) f. 19, P. 1613 (Hédé) f. 478° etc. etc.

3) A. N. P. 1739 (Vannes) f. 144, 151, 157, 169° etc.

i do ziem wassali królewskich drugiego stopnia, brak zaś wiadomości o tem w naszym źródle tłumaczy się faktem, iż te posiadłości wogóle były dość powierzchownie opisywane.

Tak przedstawiały się trzy zasadnicze składniki własności szlacheckiej. Jest rzeczą wiadomą, iż własność szlachecka w Bretanii w ostatnich wiekach ancien régime'u, była ogromnie rozdrobnioną, o wiele więcej niż w innych prowincjach Francji¹⁾. Nic więc dziwnego, że obok własności, składających się ze wszystkich tych trzech składników, spotykamy i takie, które składa się tylko z dwu, lub jednego z nich. W XVII w. własność szlachecka, któraby się składała z domaine proche i mouvance, bynajmniej nie była typową.

Więcej niż połowa szlacheckich posiadłości nie miała żadnej jurysdykcji, składała się z samego domaine proche, którego rozmiary, jak to zobaczymy niebawem, mogły być nader nie-

Tablica 2. Własność szlachecka.

Królew- szczyzny	Ogólna ilość	Własność składająca się z dom. proche i mouvances	Własność składająca się jedynie z domaine proche	Własność składająca się jedynie z mou- vances	Własność nie zawiera- jąca ani dom. proche ani mouvances
Hédé	187	31	142	12	2
Dinan	211	48	123	31	9
Jugon	88	28	50	4	6
St. Brieuc	75	22	40	7	6
Lannion	149	29	101	7	12
Morlaix	67	18	41	6	2
Razem	777	176	497	67	37

znaczne. Z drugiej strony istniały posiadłości, składające się z samych mouvances, tego rodzaju własność jest jednak bez porównania rzadszą niż poprzednio wymieniona.

Najrzadsze są te własności szlacheckie, które nie zawierają

¹⁾ Sée: op. cit. p. 26; Dupuy: L'agriculture et les classes agricoles en Bretagne au XVIII s. w Annales de Bretagne t. VI p. 1.

ani domaine proche ani mouvances, lecz składają się tylko z dochodów z dziesięcin, rent i przychodów, wyżej wymienionych. Do tej samej kategorii należy zaliczyć zeznania, wymieniające jedynie t. zw. prawa honorowe. Jednakże aveu, któreby wymieniały jedynie tego rodzaju dochody i prawa są rzadkie. Domaine proche spotykamy tedy w znacznej większości posiadłości szlacheckich; brak jej zaledwie w 13% zeznań. Rozmiary tej własności mogą być najrozmaitsze, poczynając od paru journali, a kończąc na paru tysiącach; po największej części były to posiadłości, nie przekraczające 30 journali. Rozdrobnienie nie wszędzie zresztą było jednakowe; w Hédé, Dinan, Jugon, było ono znaczniejsze, niż w pozostałych królewskich wsiach.

W pierwszych 61% posiadłości nie przekraczało 20 journali, w drugich tylko 36% było tych rozmiarów, jak to wynika z tablicy 3. Omówienie ekonomicznej organizacji tej własności odkładamy do trzeciego rozdziału niniejszego studyum.

Tablica 3. Rozmiary domaine proche.

Królew- szczyzny	? j.	nizej 1 j.	1—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—30 j.	30—50 j.	50—100 j.	100—500 j.	500—1000 j.	wyżej 1000 j.	razem
Hédé	4	23	60	23	17	7	15	9	11	1	—	170
Dinan	5	23	40	13	23	9	16	16	15	2	2	164
Jugon	1	4	8	8	10	8	15	12	7	3	—	76
razem	10	50	108	44	50	24	46	37	33	6	2	410
St. Briec	8	1	4	1	3	4	5	2	16	3	1	48
Lannion	8	12	7	7	26	15	18	14	12	1	1	121
Morlaix	2	—	5	4	12	6	5	7	13	2	1	57
razem	18	13	16	12	41	25	28	23	41	6	3	226
Ogólna ilość	28	63	124	56	91	49	74	60	74	12	5	636

Jak to już wiemy, przez mouvances rozumiano ogół posiadłości, nad którymi seigneur miał prawo zwierzchności feodalnej, które były jednak własnością jego wassali; pod tym względem stosunki

w Bretanii ukształtowały się, na ogół biorąc, w taki sam sposób, jak i w innych częściach Francji¹⁾.

Posiadłości te zwano zazwyczaj „tenures“, ponieważ były „trzymane“ od seigneur, lub „héritages“ ponieważ, będąc własnością wassali, przechodziły z pokolenia na pokolenie. Właściciele tych posiadłości nazywano wassalami, ludźmi, lub poddanymi (vassaux, hommes, sujets, a nadto tenancier). Nawiasowo zauważymy tu, iż właścicielem takiej posiadłości mógł być seigneur, który przez to stawał się własnym wassalem²⁾.

Wśród omawianych posiadłości bardzo rzadko można było spotkać takie, których właściciele obowiązani byli tylko do samego „posłuszeństwa“ (devoir d'obéissance lub d'hommage) i po jego złożeniu wolni byli od wszelkich powinności³⁾. Po największej części na posiadłościach tych ciążyły różne powinności; jedne z nich miały charakter stały i uiszczane były rok rocznie, (t. zw. renty w pieniądzu i naturze, niekiedy zaś i pańszczyzna) inne zaś były okazyjne (casuels) a płacono je przy zmianie właściciela. W tej ostatniej kategorii powinności odróżnić należy rachat z jednej a lods i ventes z drugiej strony.

Rachat płacono, gdy zmiana właściciela następowała przez dziedziczenie, w zasadzie był to dochód z jednego roku, wysokość zaś oznaczano zazwyczaj w pieniądzu, których ilość pozostawała niezmienną czasem przez kilka pokoleń⁴⁾. Lods et ventes płacono przy sprzedaży gruntu; wynosiły one zwykle $\frac{1}{8}$, niekiedy jednak $\frac{1}{6}$ rocznego dochodu, a uiszczane były przez kupującego⁵⁾. Przy darowiznach i zamianach gruntu na grunt, pan nie pobierał

¹⁾ B. N. f. fr. 4283 fol. 80: „Les rentes en fief y sont semblables à celles qui sont établies dans les autres provinces du royaume, le vassal possède en propriété l'héritage à la charge de le tenir du seigneur, et de payer par chacun an les droits ou rentes, dont ils sont convenus entre eux“.

²⁾ A. N. P. 1577 (Dinan) fol. 19; analogiczny przykład cytuje Sée op. cit. p. 61.

³⁾ Sée: op. cit. p. 87.

⁴⁾ W czasach dawniejszych, kiedy seigneurowie więcej niż w XVII w. sami zajmowali się rolnictwem, według wszelkiego prawdopodobieństwa pan feodalny po śmierci wassala musiał w pewnych przypadkach rzeczywiście korzystać z jego ziemi; wskazuje przynajmniej na to art. LXVIII Coutumes (p. 365), gdzie znajdujemy postanowienie, wzbraniające usuwania wdowy i dzieci zmarłego wassala z budynków mieszkalnych, a pozwalające panu jedynie na korzystanie z ubikacji gospodarskich („logis ordonné et requis pour la cueillette des fruits“).

⁵⁾ Sée: op. cit. p. 113.

żadnych opłat¹⁾. Dodamy tu wreszcie, iż w braku spadkobierców, ziemia, leżąca w mouvance, stawała się własnością seigneur²⁾. Z innych praw seigneur³⁾ nad posiadłościami wassali należy wymienić prawo polowania na ich gruntach, oraz rybołówstwa w stawach, rzekach lub strumieniach, przepływających przez ich grunta, lub obok nich³⁾. Jeżeli tu dodamy, iż seigneur był sędzią na terytorium swojej mouvance, to będziemy mieli obraz całości praw seigneur³⁾.

Mouvances spotykamy daleko rzadziej, aniżeli domaine proche; zdołaliśmy je skonstatować zaledwie w 31%⁴⁾ zeznań własności szlacheckiej, a nic nie uprawnia nas do przypuszczenia, iżby w rzeczywistości było ich więcej.

W królewskich Dinan i Jugon mouvances poszczególnych seigneurie podzielone były na mniejszą lub większą ilość t. zw. „fiefs“ lub „bailliages“. Najczęściej te dwa słowa używane były przy opisie mouvances jako synonimy. Takie „bailliages“ były dość często jednostkami sądownictwa seigneurialnego, przede wszystkim jednak należy w nich widzieć jednostki organizacji poboru powinności. Stałe bowiem powinności czyli t. zw. rentes, nie były rozłożone na poszczególne posiadłości, lecz na te właśnie bailliages. Wszyscy właściciele ziemi, wchodzącej w skład takiego bailliages czyli t. zw. cotenanciers, zobowiązani byli do solidarnego płacenia tych powinności. Każdy z nich, w razie niewypłacalności pozostałych wassali z tegoż bailliage, mógł być zmuszony do zapłacenia powinności za nich wszystkich⁵⁾.

W poszczególnych seigneuries spotykamy bardzo różne ilości fiefów; większość zeznań wymienia jeden lub dwa fiefy, są jednak takie, które wymieniają ich kilkadziesiąt. Na 154 posiadłości szlacheckich (w królewskich Hédé, Dinan i Jugon), co do których posiadamy dokładniejsze wiadomości, w 68 znaleźliśmy po 1 bailliage, w 17 po 2; w 26 po 3 lub 4, w 26 po 5—10; w 12 po 10 do 20 i w pięciu wreszcie po 20 do 50.

Dzięki przykładom, przytoczonym przez Sée'a, wiemy, iż bailliage mógł zajmować terytoria bardzo różnej wielkości, wynoszące kilka, kilkadziesiąt, nieraz z górą sto journali. Kwestyi tej wyczerpująco zbadać nie mogliśmy, nie wszystkie bowiem fiefy są

1) Coutumier Général T. IV p. 364 (art. LXVI).

2) Sée op. cit. p. 116.

3) Sée p. 149, 154.

4) Patrz tablicę 2 rubrykę 2 i 3.

5) Dupont op. cit. p. 64. Powinności te noszą nazwę „rentes solidaires“ (ponieważ płacili je solidarnie jedni za drugich) et égaillables (ponieważ były rozdzielone na poszczególne parcele, stosownie do ich wielkości).

dokładnie opisywane. Z zebranych przez nas cyfr, odnoszących się do 50 bailliages¹⁾, wynika, iż zwyczajnie bywały one bardzo drobnymi rozmiarów, nie przekraczających 50 journali.

Jaka jest geneza tej organizacyi? Na pytanie to, w ogólnych przynajmniej zarysach, nie trudno odpowiedzieć po zaznajomieniu się z organizacją mouvance w królewstwach St. Briec, Lanion i Morlaix. W niektórych posiadłościach spotykamy tam mouvances, w ten sam sposób zorganizowane, jak w uwzględnionych wyżej królewstwach, w innych obserwować możemy pierwotne formy tej organizacyi, wyjaśniające jej powstanie. Spotykamy tam posiadłości, zwane zazwyczaj „tenue“ lub „convenants“ i będące własnością poszczególnych wassali, tym jednak różniące się od wyżej rozpatrzonych, iż na każdej z nich ciążyły osobne powinności²⁾. Opis takiej posiadłości w terrier zaczyna się zwykle od słów „fief et jurisdiction sur une tenue apelée...“ Posiadłości te nazywane są imionami lub nazwiskami, albo jednym i drugim, swych właścicieli. Dość często jednak nazwa ta pozostawała nawet po zmianie właściciela. Z biegiem czasu taka posiadłość, wskutek dziedziczenia, a poniekąd i wskutek odsprzedawania poszczególnych parcel, drobila się coraz bardziej; miejsce jednego właściciela całej posiadłości zajęła mniejsza lub większa ilość nowych posiadaczy poszczególnych jej części. Powinności jednak, mimo rozdrobnienia ziemi, pozostawały w dawnym, niepodzielnym stanie; ciążyły one nadal jako jedna całość na całej dawnej posiadłości, albowiem miejscowe prawo zabraniało dzielenia rent, nawet wówczas, gdy sama posiadłość czy to wskutek dziedziczenia czy sprzedaży została podzieloną³⁾. Takie pierwotnie jednolite, obecnie podzielone posiadłości, zwano w dalszym ciągu „tenues“, częściej jednak zwano je „fiefs“⁴⁾ lub „bailliages“. Niekiedy jednak następował podział tych powinności; wówczas ugrupowanie tych posiadłości w bailliages traciło realną podstawę i tylko mocą zwyczaju formalnie trwało w dalszym ciągu. Z biegiem czasu te nowe samodzielne posiadłości rozpadały się na części jeszcze drobniejsze, stając się same drugorzędnymi bailliages. Pozostawała wtedy

1) Wśród tych 50 fiefów 11 leżało w królewstwie Jugon, 39 w królewstwie Dinan; mniej niż 2 journalowych było 2; od 2 — 5 j. — 2, od 5 — 10 j. — 14; od 10—25 j. — 11; od 25 — 50 j. — 9; od 50 — 100 j. — 6; od 100 — 200 j. 1; od 200 — 500 j. — 5.

2) Zgoła wyjątkowo organizację taką spotykamy i w królewstwach Hédé, Dinan i Jugon; patrz n. p. A. N. P. 1574 (Dinan) fol. 33 i 67.

3) Coutumier Général t. IV p. 384 (art. CCCLXIV).

4) Patrz nadto A. N. P. 1734 (St. Briec) f. 147.

bardziej skomplikowana organizacja mouvance, podzielonej na szereg bailliages, z których każdy z kolei dzielił się na mniejsze bailliages, zawierające mniejszą lub większą ilość posiadłości. Jako przykład, może służyć organizacja mouvance w hrabstwie Plouër, gdzie poszczególne bailliages dzieliły się na kilka lub kilkanaście mniejszych jednostek organizacyjnych, zwanych fiefs lub tenues, a złożonych — każda z nich — z kilku, kilkunastu lub z górą dwudziestu posiadłości. Na początku opisu każdego bailliage wymieniano nadto ogólną ilość tych powinności ze wszystkich odnoszących fiefs. Tego rodzaju organizację spotykamy jednak bardzo rzadko.

Poszczególne posiadłości tych wassali drugiego stopnia były po największej części bardzo niewielkich rozmiarów. Istniała tu zresztą różnica między królewszczynami Hédé, Dinan i Jugon z jednej, St. Briec, Lannion i Morlaix z drugiej strony. W pierw-

Tablica 4. Rozmiary posiadłości wassali drugiego stopnia.

Królewszczyny	? j.	niżej $\frac{1}{2}$ j.	$\frac{1}{2}$ —1 j.	1—2 j.	2—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—50 j.	ponad 50 j.	razem
Hédé	2	34	26	40	29	5	3	1	—	140
Dinan	57	582	362	256	181	54	17	19	2	1530
Jugon	19	46	26	44	45	11	—	—	—	191
razem	78	662	414	340	255	70	20	20	2	1861
St. Briec	20	7	15	56	76	19	6	2	1	202
Lannion	73	218	225	227	281	116	68	23	3	1234
Morlaix	18	44	67	160	185	151	130	79	10	844
razem	111	269	307	443	542	286	204	104	14	2280
Suma ogólna	189	931	721	783	797	356	224	124	16	4141

szych rozdrobnienie ziemi w mouvances było większe niż w pozostałych. Wszystkie te posiadłości były przeważnie nieszlacheckie, istniały jednak wśród nich i posiadłości szlacheckie. Te ostatnie tworzyły niekiedy drobne „bailliages nobles“¹⁾, najczęściej jednak ujęte one były wraz posiadłościami nieszlacheckimi i w jedne ramy organizacyjne. Pomijając stosunkowo nieliczne wyjątki źródło nasze nie podaje, które posiadłości były szlacheckie, które

¹⁾ A. N. P. 1576 (Dinan) fol. 23°; niekiedy takie „bailliages nobles“ tworzyły osobne jednostki osadnicze n. p. „village noble de Beaurepaire“ (ibid fol. 56).

zaś nieszlacheckie; w niektórych wypadkach dowiadujemy się o tem drogą pośrednią ¹⁾). Wiadomości te jednak nie są dostateczne, tak, iż przy obliczeniach, odnoszących się do posiadłości wassali drugiego stopnia, nie mogliśmy rozróżniać ziemi szlacheckiej od nieszlacheckiej. Jedna tylko rzecz jest pewna, iż największe z tych posiadłości były szlacheckie, nie przeszkadza to jednak oczywiście istnieniu bardzo drobnych posiadłości szlacheckich. W opisach omawianych tu posiadłości starannie odróżniano te, na których znajdowały się budynki, od innych, na których budynków nie było ²⁾). Tych ostatnich było więcej aniżeli pierwszych; zaledwie bowiem na 38% znajdują się budynki. Same grunta bez zabudowań spotykamy wśród posiadłości wszelkich rozmiarów, poczynając od kilku cord'owych, a kończąc na kilkudziesięciu journalowych; wśród posiadłości drobnych jest ich jednak stosunkowo o wiele więcej, aniżeli wśród posiadłości o znaczniejszych rozmiarach; posiadłości zwyż 5 journali zazwyczaj posiadają budynki, a wśród posiadłości ponad 20 journali, grunta bez zabudowań należą zgoła do wyjątków; zresztą w różnych okolicach stosunki pod tym względem przedstawiają się mniej lub więcej odmiennie, jak to uwidoczniła tablica 5. Posiadłości wassali drugiego stopnia w większości wypadków składały się — każda z jednego kawałka ziemi. Większe z nich jednak składały się zwykle z kilku lub kilkunastu kawałków. W pewnych wypadkach były to kawałki ziemi, wzajemnie do siebie przylegające, jednakże w większości wypadków brak nam dostatecznych danych o wzajemnem położeniu tych kawałków; wobec tego statystyczne zbadanie tej sprawy nie jest możliwe.

Posiadłości szlacheckie, jakie spotykamy w mouvances, pod względem prawnym niczym nie różniły się od podobnych posiadłości, zależnych bezpośrednio od króla; mogło być do nich przywiązane prawo jurysdykcji, które rozciągało się w takim razie na terytorjum, będącem własnością wassali trzeciego stopnia; w źródle naszym rzeczywiście od czasu do czasu natrafić można na wzmiankę o takich posiadłościach ³⁾, rozmiar ich jednak w zbadanych przez nas królewskich zjazdach nigdzie nie jest podany.

Poza własnością nieszlachecką, zależną od własności szlacheck-

¹⁾ O ile budynki określone były jako „metairie noble“, albo „manoir noble“, to całą posiadłość możemy uważać za szlachecką.

²⁾ Pierwsze zwane „estagers“, drugie „sans estages“; słowo to jest pochodne od „hostagium“ lub „estagium“.

³⁾ N. p. A. N. P. 1734 (St. Briec) fol. 249.

Tablica 5. Posiadłości wassali drugiego stopnia
z budynkami lub bez budynków.

Królew- szczyzny	z budynk. bez bud.	? j.	poniżej $\frac{1}{2}$ jour.	$\frac{1}{2}$ —1 j.	1—2 j.	2—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—50 j.	50 j.	Razem
Hédé . .	z b.	1	8	3	9	6	2	1	1	—	31
	b. b.	1	26	23	31	23	3	2	—	—	109
Dinan . .	z b.	7	211	123	98	55	32	11	15	2	554
	b. b.	50	371	239	158	126	22	6	4	—	976
Jugon . .	z b.	13	27	5	16	19	6	—	—	—	86
	b. b.	6	19	21	28	26	5	—	—	—	105
St. Briec	z b.	6	—	1	8	8	3	4	2	—	32
	b. b.	14	7	14	48	68	16	2	—	1	170
Lannion .	z b.	13	19	38	55	117	85	61	19	3	410
	b. b.	60	199	187	172	164	31	7	4	—	824
Morlaix .	z b.	14	13	6	36	86	125	122	79	10	491
	b. b.	4	31	61	124	99	26	8	—	—	353
Razem	z b.	54	278	176	222	291	253	199	116	15	1604
	b. b.	135	653	545	561	506	103	253	8	1	2537

kiej, istniała jeszcze, jak to już wyżej powiedzieliśmy, własność nieszlachecka, bezpośrednio od króla zależna, którą z kolei na tem miejscu należy się zająć. W ogromnej większości wypadków zeznania tej nieszlacheckiej własności pod względem formalnym przedstawiają się w ten sam sposób, jak zeznania własności szlacheckiej, t. zn., iż każde zeznanie obejmuje własność jednej osoby, względnie niepodzielną własność kilku osób, zwykle rodzeństwa lub krewnych, należących do jednego spadku. Stosunkowo dość często jednakże zeznanie własności nieszlacheckiej obejmuje opis kilku posiadłości, które dawniej tworzyły jedną całość, w chwili opisu jednak były jaknajdokładniej podzielone; zeznania takie powstawały wtedy, gdy kilku, zwykle spokre-

wnionych między sobą właściciele gruntów, przychodziło razem do notaryusza i jeden po drugim zeznawali, albo też gdy jeden był zaopatrzony paru pełnomocnictwami; wówczas notaryusz wpisywał tych kilka zeznań do jednego aktu, którego rzeczowa strona podzielona była na tyle części, ile poszczególnych własności akt ten obejmował. W królewskiej Jugon spotykamy nadto innego rodzaju zeznania zbiorowe. Własność nieszlachecka, bezpośrednio od króla zależna, mogła być podzielona na bailliage, zupełnie odpowiadające analogicznym, wyżej opisanym jednostkom organizacyjnym, a to ze względu na płacone solidarnie powinności; otóż niekiedy jedno zeznanie obejmowało kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt własności, tworzących takie bailliage królewskie ¹⁾.

(d. c. n.)

Dr. JAN RUTKOWSKI.

¹⁾ A. N. P. 1627 (Jugon) fol. 185, 195, 209, 255, 249, 269, 277, 281, 287